

Vztah vzdělanosti a trhu práce u rizikových skupin

Diplomová práce

Studijní program: N7503 – Učitelství pro základní školy
Studijní obory: 7503T009 – Učitelství anglického jazyka pro 2. stupeň základní školy
7503T045 – Učitelství občanské výchovy pro 2. stupeň základní školy

Autor práce: **Bc. Adéla Sochůrková**
Vedoucí práce: PhDr. Lenka Václavíková, Ph.D.

The Relation between the Level of Education and Labour Market in Risk Groups

Master thesis

Study programme: N7503 – Teacher training for primary and lower-secondary schools
Study branches: 7503T009 – Teacher Training for Lower Secondary Schools - English
7503T045 – Teacher training for lower-secondary school. Subject -
Civics.

Author: **Bc. Adéla Sochůrková**
Supervisor: PhDr. Lenka Václavíková, Ph.D.

Tento list nahradte
originálem zadání.

Prohlášení

Byla jsem seznámena s tím, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé diplomové práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum:

Podpis:

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala PhDr. Lence Václavíkové Helšusové, Ph.D. za odborné vedení, ochotu a velkou míru trpělivosti, kterou mi v průběhu zpracování diplomové práce věnovala.

Anotace

Diplomová práce se soustřeďuje na vztah vzdělanosti a trhu práce u rizikových skupin. V první části jsou přednesena teoretická východiska sociálních deviací, vzdělanosti a trhu práce. Rovněž je popsán jejich vzájemný vztah. Druhá část práce se orientuje na praktické údaje a výzkumy zkoumající vztah těchto determinantů u skupin osob, které jsou nositeli vybraného sociálně patologického chování.

Klíčová slova

Vzdělanost, trh práce, rodina, adolescence, nezaměstnanost, sociální deviace, závislostní chování, kriminalita, bezdomovectví

Annotation

This thesis focuses on the relation between level of education and labour market among risk groups. First part deals with theoretical background of social deviance, education and labour market. There is also their interrelation described. Second part of the thesis includes practical data and researches. Those are oriented on the relation between given determinants in groups of people who are the wearers of the social pathological behaviour.

Keywords

Education, labour market, family, adolescence, unemployment, social deviance, addictive behaviour, criminality, homelessness

Obsah

Úvod	1
1. Stručná charakteristika vybraných teorií	4
1.1 Teorie sociální deviace	4
1.1.1 Chicagská sociologická škola	6
1.1.2 Teorie anomie	8
1.1.3 Teorie kultur a subkultur	9
1.1.4 Etiketizační teorie (Teorie labellingu)	10
1.1.5 Teorie sociální kontroly	11
1.2 Teorie vzdělanosti a vzdělávání	12
2. Vzdělanost a trh práce	15
2.1 Význam vzdělání v současné společnosti	15
2.2 Vztah vzdělanosti a trhu práce	18
2.2.1 Míra vzdělanosti a zaměstnanosti v České republice	20
2.3 Vzdělanost jako předpoklad úspěšnosti v životě	25
3. Společenské souvislosti vzdělání a uplatnění na trhu práce	30
3.1 Rodinné prostředí jako činitel socializace a její proměny	31
3.1.1 Rodinné prostředí jako faktor sociálně deviantního vývoje jedince	36
3.2 Adolescence jako rizikové období vzniku sociálních deviací	40
3.3 Nezaměstnanost jako faktor sociálně rizikového chování	42
4. Riziková skupina	49
4.1 Pojem a definice	50
4.2 Asociální a antisociální chování jako krajní formy rizikového chování	51
4.3 Rizikové skupiny z pohledu věku, pohlaví a sociálního zázemí	51
4.3.1 Rizikové skupiny z pohledu věku	52
4.3.2 Rizikové skupiny z pohledu pohlaví a genderu	53
4.3.3 Rizikové skupiny z pohledu sociálního zázemí	55
4.4 Rizikové skupiny z pohledu vzdělanosti	58
5. Vybrané sociálně deviantní jevy	61
5.1 Závislostní chování	62
5.2 Kriminalita	68
5.3 Bezdomovectví	75
6. Možnosti prevence sociálně deviantních jevů z pohledu současné školy	86
Závěr	92
Seznam použité literatury	94

Úvod

Za téma své diplomové práce jsem si zvolila vztah vzdělanosti a trhu práce. Vzájemné propojení mezi těmito oblastmi života je častým společenským tématem a osobně jej považuji za zajímavé a důležité, zejména ze sociálního hlediska. Vyšší míra vzdělanosti je obecně považována za podmínku lepšího uplatnění na trhu práce. Tento vztah můžeme sledovat jak u celé společnosti, tak u jedince samotného. Za ještě zajímavější považuji ovšem souvislost mezi vzdělaností a trhu práce u rizikových skupin, za které jsou pro účely této práce určeny skupiny, jež projevují jistou formu neúspěšnosti v životě. Neúspěšnost v životě jedince je považována za důsledek nízkého vzdělání a s ním spojeným obtížným uplatněním na trhu práce. Krajní vyústění této neúspěšnosti v životě představují skupiny osob, které jsou postiženy sociálně patologickými jevy. V práci si blíže tři takovéto jevy popíšeme.

Ačkoliv bylo mým původním záměrem zabývat se pouze kriminalitou, a tedy konkrétně skupinami odsouzených mužů a žen, v průběhu psaní práce jsem došla k závěru, že je žádoucí na sociálně deviantní chování nahlížet jako na celek. Sociálně patologických jevů, často se vyskytujících v naší společnosti a dávaných do souvislosti s mírou vzdělanosti, je více. Práci jsem se rozhodla rozšířit o dva další nejčastěji se vyskytující sociálně patologické jevy, kterými konkrétně, kromě kriminality, jsou závislostní chování a bezdomovectví. Školní neúspěšnost a špatná uplatnitelnost na trhu práce je u těchto konkrétních jevů v jisté míře považována za jejich důsledek. Mnohdy se však sociálně deviantní chování ukazuje být příčinou takto výrazného sociálního selhání. Co je tedy spouštěčem sociálně deviantního chování? Za hlavní společenský determinant v této práci považujeme socializaci, která primárně probíhá v rodině. Socializační proces ovšem nekončí v rodině, jedná se o celoživotní

proces, který pokračuje mimo jiné i v období adolescence. Socializace v rodině i během adolescence je rovněž předmětem našich úvah.

Cílem práce je na základě studia dostupné odborné literatury a výzkumů popsat vliv socializačního procesu na konkrétní sociálně patologické jevy a jejich souvislost s úspěšností v životě prezentovanou ve formě školní úspěšnosti a uplatnitelnosti na trhu práce.

První kapitola vnáší teoretické podklady pro sociální aspekty, které jsou předmětem této práce. V této kapitole jsou představeny nejznámější teorie sociálních deviací, vzniklé v různých obdobích i zemích. Pomocí těchto teorií jsou deviace ve společenské oblasti vysvětlovány i v současné době. Stejně tak jsou představeny teorie vzdělanosti, které vysvětlují především sociální význam vzdělání.

Druhá kapitola se soustřeďuje na samotný vztah vzdělanosti a trhu práce. V prvé řadě popisuje význam vzdělanosti v současné společnosti, který je doložen i výsledky výzkumu provedeném v České republice. Dále ukazuje míru vzdělanosti zkoumané během sčítání lidu v průřezu několika let, kde je patrný její vzestup. Míra vzdělanosti je poté dána do souvislosti s trhem práce a ekonomickou aktivitou občanů české společnosti. Poslední součástí druhé kapitoly jsou úvahy o vzdělání jako předpokladu životní úspěšnosti člověka.

V návaznosti na úspěšnost v životě jsou předmětem třetí kapitoly společenské souvislosti vzdělání a trhu práce. Zde hraje nejdůležitější roli primární socializace v rodině a během období adolescence. V této kapitole se dozvíme, že pokud je rodinné prostředí problémové, výrazně může narušit životní dráhu člověka. To samé platí o negativním vlivu, který může člověka ovlivnit v období adolescence. Negativní ovlivnění jedince může vyústit v projevy asociálního či antisociálního chování. Jinými slovy, na rodinu i období adolescence je v této kapitole nahlíženo jako na možné příčiny sociálně deviantního chování. Jako další možná příčina je blíže zkoumána i nezaměstnanost. Nezaměstnanost je zde popsána nejen jako důsledek

negativního působení sociálního zázemí a socializace, ale také jako důsledek osobního selhání samotného jedince.

Skupiny osob, které považujeme za náchylnější k případným projevům sociálně deviantního chování, nazýváme jako skupiny rizikové. Právě rizikové skupiny jsou předmětem čtvrté kapitoly. V první řadě je zkoumán pojem rizikové chování a jeho krajní podoby, jimiž jsou asociální a antisociální chování. Na rizikové skupiny je posléze pohlíženo z několika úhlů, mezi které uvedeme například gender, věk nebo sociální zázemí a nechybí také vzdělanost. Cílem kapitoly je propojení nových poznatků s poznatky získanými v předešlých kapitolách.

V páté kapitole je pozornost věnována konkrétním sociálně patologickým jevům, na které lze aplikovat dosud popsaná teoretická východiska. Vybrány jsou sociálně patologické jevy, které jsou v naší současné společnosti považovány za nejrozšířenější a které mají na první pohled jasnou souvislost se vzdělaností a uplatněním na trhu práce. Kromě základních charakteristik daného jevu citovány i výzkumy, které se zabývaly jak školní úspěšností příslušníků těchto skupin, tak i jejich rolemi na trhu práce. Zde je také naším cílem obhájit teorii, že negativní návyky získané během socializace v rodině či během období adolescence jsou jednou z příčin výskytu těchto sociálně patologických jevů u těchto jedinců.

Předmětem poslední kapitoly je prevence sociálně patologických jevů. Pozornost je zaměřena především na prevenci primární, která by měla být zasazena, vzhledem k zvýšené rizikovosti, do období adolescence, které odpovídá období navštěvování převážně druhého stupně základní školy. Proto je primární prevence zasazena především do rodinného a školního prostředí, jejichž úkolem je zajistit, aby se jedinci sociálně deviantního chování vůbec nedopouštěli.

1. Stručná charakteristika vybraných teorií

Před popsáním teoretických východisek sociálních deviací je v první řadě důležité popsat, co se pod termínem sociální deviace skrývá. Termín „sociální deviace označuje porušení nebo podstatnou odchylku od některé sociální normy nebo od souboru norem, které jsou většinou členů určité sociální skupiny nebo společnosti akceptovány.“¹ Jelikož sociálně deviantní jev označuje jev vychylující se od normy, může mít podobu jak pozitivní tak negativní.² Mezi pozitivní deviantní jevy můžeme zařadit například abstinenci, příkladem negativních jevů jsou ty, které jsou negativně sankcionované a ohrožují společnost nebo konkrétního jedince, jako je například alkoholismus nebo kriminalita. S ohledem na cíl práce se budeme zabývat výhradně negativně orientovanými sociálně deviantními jevy.

1.1 Teorie sociální deviace

Najít příčiny a zdroje vedoucí ke vzniku rizikových skupin, rozvoji sociálně deviantního chování a kriminality se v minulosti snažily a dosud snaží sociální vědy a vzniká tak řada teoretických přístupů. Tyto teorie vycházejí z různých hledisek podle svého zaměření. Právě podle oborového zaměření lze obecně tyto teorie rozdělit do tří základních skupin, a to do teorií biologických, psychologických a sociologických. Zatímco biologické a psychologické teorie budeme charakterizovat pouze okrajově, sociologickým teoriím budeme naopak věnovat větší pozornost. Důvodem je zaměření této práce – budeme se

¹ URBAN, L., DUBSKÝ, J. a BAJURA, J. Sociální deviace. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2012. s. 64.

² Tamtéž.

orientovat především na společnost a sociální prostředí jedince, které má na život a jeho kvalitu neodmyslitelný vliv.

Biologické teorie považují za příčinu deviantního chování biologické defekty. Osoby deviantů by měly být rozpoznatelné podle určitých anatomických nebo fyziologických charakteristik. Existují kupříkladu teorie odvozující charakter jedince a jeho náchylnost k vykazování deviantního chování podle tvaru jeho lebky či různých fyzických defektů a anomálií. Některé biologické teorie také zkoumají vztah mezi tímto druhem chování a mírou inteligence, jiné zase vidí jako příčinu tohoto chování genetickou výbavu jedince.³

Psychologické teorie „hledají souvislost mezi deviací a určitým typem osobnosti. Zabývají se individualitou člověka, socializací – procesem dospívání, motivací, agresivitou, frustrací, stresem a duševními chorobami.“⁴ Konkrétněji například psychoanalytické teorie považují deviantní chování za důsledek negativní zkušenosti z raného dětství, jiné teorie vidí jeho příčinu v nízké míře sebekontroly. Nelze opomenout ani specifické osobnostní rysy, které podle psychologických teorií deviantní jedinci vykazují. Jsou jimi například introverze, přecitlivělost, poruchy osobnosti nebo poruchy sebehodnocení.⁵

Psychologické teorie, stejně jako biologické, jsou zaměřeny na individualitu jedince a mohou částečně vysvětlit, proč někteří jedinci deviantní chování vykazují, nejsou však s to vysvětlit různou míru deviace v různých společnostech.⁶ Sociologické teorie se naopak zabývají rolí společnosti ve vztahu k sociálním deviacím a zasazují je do rozmanitých sociálních kontextů. Analyzují především fenomény, jakými jsou kupříkladu vliv životního

³ HRČKA, Michal. Sociální deviace. Praha: SLON, 2001. s. 153-159.

⁴ URBAN, L., DUBSKÝ, J. a BAJURA, J. Sociální deviace. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2012. s. 74.

⁵ HRČKA, Michal. Sociální deviace. Praha: SLON, 2001. s. 168-169.

⁶ Tamtéž., s. 162-173.

prostředí nebo moc a sociální kontrola. Dále interpretují vztahy mezi deviacemi a normami, sociálním kapitálem člověka, rodinou nebo různými subkulturami.⁷

Stejně jako teorií biologických a teorií psychologických, lze v literatuře nalézt i celou řadu teorií sociologických. Každá z nich vychází z jiných východisek a předpokladů. Dále si uvedeme několik nejvýznamnějších sociologických teorií sociální deviace.

1.1.1 Chicagská sociologická škola

Cílem Chicagské školy bylo především učinit ze sociologie vědu praktickou. Tato škola se proslavila i díky uplatňování nových statistických metod, a to hlavně metody biografické, metody analýzy dokumentů a metody pozorování. Kromě jiných sociologických oblastí, jako je například sociologie rodiny, sociologie organizace nebo sociologie reflektující sociální změnu, se Chicagská škola zabývala i sociálními deviacemi.⁸

Chicago, jakožto jedno z amerických velkoměst, se ve 20. a 40. letech 20. století stalo inspirací pro rozvoj teorie o urbanismu, který je Louisem Wirthem (autor teorie o urbanismu) chápán jako specifická charakteristika městského sociálního života, mezi které můžeme zařadit například jeho neosobnost.⁹ Tato teorie představuje také město jako soubor několika soustředěných kruhů, z nichž každý má zvláštní vlastnosti. Patří sem například kruh, kde bydlí příslušníci vyšší třídy nebo naopak, kde se nachází chudinské slumy.¹⁰ S pojmem urbanismus úzce souvisí i urbanizace. Ačkoliv jsou tyto

⁷ URBAN, L., DUBSKÝ, J. a BAJURA, J. Sociální deviace. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2012. s. 74.

⁸ MUNKOVÁ, Gabriela. Sociální deviace, přehled sociologických teorií. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2013. s. 21.

⁹ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 998.

¹⁰ JANDOUREK, Jan. Úvod do sociologie. Vyd. 2. Praha: Portál, 2009., s. 200.

pojmy často zaměňovány, urbanizace je chápána jako rozvoj měst a velkoměst. A právě jako důsledek urbanizace a růstu počtu obyvatel ve městech (jakým bylo i v době vzniku teorie Chicago) teoretikové Chicagské školy vidí vznik ghett, gangů a zároveň sociálně patologických jevů.

V rámci Chicagské školy nás nejvíce zajímá teorie sociální dezorganizace, což jako pojem označuje proces rozkladu sociálního pořádku i jeho výsledek. „Dezorganizací se rozumí snížená schopnost zavedených sociálních institucí kontrolovat chování jedinců, řešit společně zažívané a sdílené problémy. Dále se jedná o úpadek sociálních organizací, skupin a s tím související absenci smyslu (významu, citu, vědomí) společenství (komunity).“¹¹ Projevem je pak úpadek vlivu již existujících sociálních pravidel, dále neschopností skupiny realizovat společné hodnoty a zajistit vlastní seberegulaci. Deviace tak přichází jako důsledek oslabení sociální kontroly, ne však jako příčina úpadku komunity. Podle teorií sociální dezorganizace není příčina delikvence na individuální úrovni, ale jedná se o „normální reakci normálních jedinců na abnormální sociální podmínky.“¹² Tyto teorie se tudíž primárně zabývají místem a poté až lidmi samotnými.¹³

Kromě teorie sociální dezorganizace je na místě uvést i další teorii vzešlou z Chicagské školy, jíž je teorie diferencované asociace. Podle této teorie se jedinec již od dětství střetává s různými interpretacemi zákonů, a to v rámci malých sociálních skupin jako je rodina nebo vrstevníci. Lidé se v důsledku toho učí buď různým kriminálním, nebo naopak konformním vzorům chování, jež jsou diferencovaně přítomny právě v jejich blízkém sociálním prostředí.¹⁴ Jinými slovy, to, co majoritní společnost může považovat

¹¹ URBAN, L., DUBSKÝ, J. a BAJURA, J. Sociální deviace. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2012. s. 92.

¹² Tamtéž., str. 93.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ MUNKOVÁ, Gabriela. Sociální deviace. Přehled sociologických teorií. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2013. s. 28-30.

za deviantní, může určitá subkultura považovat za normální a naopak.¹⁵ Deviantní jednání je tedy kulturně přenášeno prostřednictvím procesu sociálního učení v rámci těchto malých sociálních skupin. Teorie sociální dezorganizace ovšem nedokáže vysvětlit, proč dva jedinci, kteří prošli stejným procesem sociálního učení, nemusí nutně páchat kriminální činnost.¹⁶

1.1.2 Teorie anomie

Teorie anomie je spojována především se jmény francouzského sociologa Émile Durkheima a Američana Roberta Kinga Mertona. Pod pojmem anomie rozumíme „kritický stav společnosti charakterizovaný nejasností, nejistotou, nesoudržností či absencí pravidel a norem, jimiž se má řídit chování členů společnosti i jejich aspirace.“¹⁷

Émile Durkheim vycházel z předpokladu, že v každé společnosti platí normativní řád, který je závislý na dodržování norem. Míra soudržnosti a stability ve společnosti koreluje s individuálními a společenskými potřebami a normami. Pokud se tyto dva ukazatelé od sebe budou naopak odlišovat, stabilita společnosti se naruší a dostává se tak do stavu anomie. V tomto stavu je pak společnost náchylná právě k sociální deviaci.

Funkcionalista Robert King Merton považoval za stěžejní část své teorie domněnku, že každá kultura definuje obecné cíle a hodnoty, k nimž jsou přidruženy sociálně tolerované prostředky sloužící k dosažení právě oněch cílů a hodnot. Anomie pak pro něj znamenala odcizení jedince od společnosti ve smyslu rozporu mezi jeho životními cíli a legitimitou prostředků, jež volí k jejich dosažení. Na rozdíl od Durkheima se tedy Merton zaměřuje více na

¹⁵ URBAN, L., DUBSKÝ, J. a BAJURA, J. Sociální deviace. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2012, s. 108-109.

¹⁶ MUNKOVÁ, Gabriela. Sociální deviace. Přehled sociologických teorií. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2013, s. 28-30.

¹⁷ KELLER, Jan. Úvod do sociologie. Praha: SLON, 2002, s. 170.

jedince. Deviantní chování pak Merton vysvětluje tak, že jedinec usiluje o kulturní hodnoty a dosažení životních cílů takovými metodami, které nejsou společností přípustné.¹⁸

1.1.3 Teorie kultur a subkultur

Tato koncepce propojuje poznatky z teorií diferenciální asociace a anomie. Základní tezí této teorie je, že společnost je složena z dílčích skupin neboli subkultur. Subkultury se vyznačují specifickou kulturou, normami i hodnotami lišícími se od kultury, norem a hodnot většinové společnosti. Ačkoliv jsou normy a hodnoty většinové společnosti členy subkultur chápány a uznávány, dochází k jejich odmítání jakožto aplikace obranných (adaptačních) mechanismů. Subkultury jsou především tvořeny jedinci, kteří prožívají zklamání nad tím, že nemají (nebo mají jen minimální) šanci dosáhnout úspěchu legitimním způsobem. Tito jedinci často pocházejí z prostředí sociálně znevýhodněných menšin.¹⁹ V praxi lze tuto teorii zasadit do prostředí skupin s nižším socioekonomickým statusem i skupin tvořených mladistvými. Autoři teorie subkultur dělí deviantní subkultury na tři typy – kriminální (hlavní činností je majetkový zločin), konfliktní (zde jde hlavně o násilí a agresí) a únikovou (vyznačující se závislostním chováním, nejčastěji užíváním drog). Tyto subkultury dotyčným slouží jako prostředek k získání statusu, který je v zejména období adolescence velmi důležitým ukazatelem.²⁰

¹⁸ URBAN, L., DUBSKÝ, J. a BAJURA, J. Sociální deviace. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2012., s. 84-88.

¹⁹ FISCHER, S. a ŠKODA, J. Sociální patologie. Praha: GRADA, 2009., s. 38.

²⁰ JANDOUREK, Jan. Sociologie zločinu: proč lidé vraždí a jezdí načerno. Praha: Portál, 2011., s. 47.

1.1.4 Etiketizační teorie (Teorie labellingu)

Hlavní tezí etiketizační nebo také teorie labellingu je, že „lidská identita se utváří v procesu interakce jedince s ostatními lidmi ve společnosti.“²¹ Deviantní nebo kriminální chování pak vzniká teprve v sociálních procesech, kdy jsou vzorcům chování připisovány určité významy. Kriminalita je touto teorií chápána jako sociální etiketa, jež vzniká až v interakci jedince s institucemi sociální kontroly.

Proces nálepkování spočívá v tom, že čin, který je spáchán poprvé vyvolá příslušnou reakci institucí (kupříkladu trestní stíhání) a jedinec, který čin spáchal, získává sociální nálepkou delikventa. Tímto je ovlivněno chování sociálního okolí k nositeli této nálepky, jako je nedůvěra, odmítání nebo obezřetnost. Jedinec poté postupně začíná pod sociálním tlakem (často i ze strany rodiny či zaměstnavatele) tuto nálepkou přijímat a mnohdy se z něj stává recidivista.²² Další problém spočívá v tom, že takto označený člověk v mnoha případech ani žádný typ kriminality nemusel spáchat, ale je za pachatele z nějakého důvodu považován. Často se tomu tak děje například v případě etnických menšin nebo příslušníků nižší sociální třídy.²³

21 MUNKOVÁ, Gabriela. Sociální deviace. Přehled sociologických teorií. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2013, s. 82.

22 JANDOUREK, Jan. Sociologie zločinu: proč lidé vraždí a jezdí načerno. Praha: Portál, 2011., s. 48.

23 Za typického nositele nálepky problémového dítěte je v české společnosti označováno romské dítě a děje se tomu tak například ve škole. Jeho rozdílnost je na první pohled viditelná a snadněji tak může být zařazen do škatulky problémových dětí, aniž by problémové chování opravdu vykazovalo. Naopak u jiných dětí je tato nálepka přidělena až po reálném projevu problémového chování.

1.1.5 Teorie sociální kontroly

Tyto teorie vracejí svou pozornost směrem k jedinci a jeho vztahu s nejbližším okolím. Představitelé dané teorie staví své předpoklady na tezi, že lidé dodržují normy díky existenci sociální kontroly. Předpokladem také je, že člověk je schopen jednat vždy s cílem maximalizace užitku a minimalizace úsilí, přičemž kriminalita vzniká právě v důsledku nedostatečné sociální kontroly. Kontrolní mechanismy mohou být buď vnitřní, kterými jedinec disponuje díky zvnitřnění sociálních norem nebo vnější, kdy na jedince působí společenské instituce.²⁴

V oblasti výzkumů sociálních deviací byly kromě přístupů biologických, psychologických a sociologických uplatňovány i přístupy multifaktorové, jež spojují poznatky z několika disciplín. Mezi zajímavé multifaktorové výzkumy patří výzkum manželů Glueckových. Ten byl zaměřen na skupinu tisíce dospívajících chlapců ve věku 11 - 17 let. Polovina chlapců, jež byla součástí zkoumání, byla v důsledku své kriminální činnosti umístěna do výchovných ústavů. Druhou polovinu zkoumaného vzorku pak tvořili chlapci bez jakékoliv kriminální minulosti. Podle výzkumníků měly největší vliv na delikventní či naopak nedelikventní chování chlapců tyto faktory: výchovný styl otce, vliv matky, emocionální vztah mezi chlapcem a oběma rodiči a soudržnost rodiny.²⁵

V návaznosti na multifaktorové pojetí je na místě uvést i teorii sociálně-kognitivního učení, která propojuje poznatky jak ze sociologie, tak z psychologie a jejímž zakladatelem byl Albert Bandura. Podle Bandury je výsledkem sociálního učení osvojení si znalostí, dovedností, hodnot nebo

²⁴ MUNKOVÁ, Gabriela. Sociální deviace. Přehled sociologických teorií. Plzeň: ALEŠ ČENĚK, s. r. o., 2013, s. 67.

²⁵ VÁLKOVÁ, Helena a Josef KUČHTA. Základy kriminologie a trestní politiky. Praha: C.H. Beck, 2012., s. 104.

norem, a to v první řadě nepřímou zkušeností získanou pozorováním chování druhého. Výraznou roli zde hraje osoba zprostředkovatele daného chování, která je jedincem napodobována. Ta je nejčastěji přítomna v osobě rodiče, učitele, vrstevníka nebo idolu.²⁶ Podle této teorie je vznik sociálně deviantního chování důsledkem vytvoření vazby s jinými deviantními osobami (například členové rodiny), jež představují roli modelu nežádoucího chování, které pak dítě napodobuje.²⁷ Důsledky nápodoby nevhodného a negativního vzoru budou jedním z témat kapitoly číslo 3.

1.2 Teorie vzdělanosti a vzdělávání

Ačkoliv anglický pojem „education“ zahrnuje významy označující jak proces, tak i výsledný produkt tohoto procesu, v českém kontextu pro tyto fenomény existují dvě různá pojmenování, a to vzdělávání (označující proces) a vzdělanost, potažmo vzdělání (označující výsledný produkt).

Stejně jako sociální deviace i vzdělanost je chápána v kontextu různých vědních oborů rozdílně. Problematikou vzdělanosti se zabývají obory, jako je například pedagogika, historiografie, filosofie, ekonomie a sociologie. V pedagogice je vzdělanost chápána jako hodnocení vzdělávacích výsledků, úžejí pak jako produkt školního vzdělávání. Ekonomické pojetí chápe vzdělanost jako koncept kvalifikací a kompetencí, jimiž disponují pracovní síly pro trh práce. Sociologie považuje vzdělanost za výsledek sociálních struktur a vazeb ve společnosti.²⁸ Důsledkem této skutečnosti je fakt, že pojem

²⁶ VÁLKOVÁ, Helena a Josef KUČKA. Základy kriminologie a trestní politiky. Praha: C.H. Beck, 2012., s. 83.

²⁷ FIRŠTOVÁ, Jana. Kriminalita mládeže v sociálních souvislostech. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2014., s. 62.

²⁸ PRŮCHA, Jan. Česká vzdělanost: multidisciplinární pohled na fenomén národní kultury. Praha: Wolters Kluwer, 2015., s. 12.

vzdělanost nemá jednoznačné vymezení a je nutné k němu přistupovat multidisciplinárně.

Yves Bertrand²⁹ nastínil klasifikaci teorií vzdělávání, tedy samotného procesu, založenou na rolích čtyř prvků, a to subjektu, obsahu, společnosti a pedagogické interakci mezi těmito třemi póly. Výsledkem je klasifikace teorií vzdělávání na sedm hlavních kategorií. Těmito kategoriemi jsou například teorie spiritualistické, personalistické, technologické nebo akademické. S ohledem na zadání této diplomové práce se v následujícím textu budeme věnovat teoriím definovaných ze sociologického hlediska, které Bertrand nazývá jako teorie sociální. „Sociální teorie se opírají o princip, že vzdělání má umožnit řešení problémů sociálních a kulturních i problému životního prostředí. Podle autorů těchto teorií je hlavním posláním vzdělávání příprava žáků na řešení těchto problémů.“³⁰ Úkol vzdělávání spočívá podle těchto teorií v proměně společnosti. Zdůrazňují také sociální charakter vzdělávání, jehož cílem je příprava žáků a studentů na problémy společnosti. Autor uvádí tři hlavní proudy sociálních teorií vzdělávání, kterými jsou institucionální pedagogika, pedagogika probouzející uvědomění a ekosociální teorie vzdělávání.

Cílem hnutí institucionální pedagogiky, které začalo působit už v 70. letech, byla rekonstrukce společnosti ve smyslu zbavení se rozdělení lidí podle společenských tříd a byrokratických institucí. Základní myšlenky převzala institucionální pedagogika od francouzského sociologa Pierra Bourdieua. Bourdieu ve své teorii objasňuje spojitost mezi ekonomickým postavením, sociálním statusem a symbolickým kapitálem s kulturními znalostmi a dovednostmi, přičemž důraz je kladen primárně právě na vzdělání. Vzdělání je podle tohoto sociologa součástí takzvaného kulturního kapitálu. Kulturní kapitál se vyskytuje ve třech různých formách, kterými jsou inkorporovaný

²⁹ BERTRAND, Yves. Soudobé teorie vzdělávání. Praha: Portál, 1998.

³⁰ Tamtéž., s. 18-19.

stav (způsob našeho myšlení), objektivizovaný stav (materiální podoba) a institucionalizovaný stav objevující se v dokladech o vzdělání. Vedle kulturního kapitálu každý jedinec disponuje zároveň kapitálem ekonomickým, sociálním a symbolickým. Ve vztahu k významu vzdělání je stěžejní v této teorii teze, že školy v procesu vzdělávání zvýhodňují ty žáky, kteří disponují vysokým kulturním kapitálem získaným z rodinného prostředí a znevýhodnění jsou naopak žáci, jejichž rodina nebyla zdrojem vysokého kulturního kapitálu. Hlavní význam vzdělání v této konkrétní teorii je viděn v kulturní reprodukci sociálních nerovností.³¹

Ve výčtu podstatných teorií vzdělání by neměla chybět ani teorie kulturní reprodukce Paula Willise. Pod pojmem kulturní reprodukce Willis spatřoval přenos kulturních hodnot, norem a zkušeností z generace na generaci. Ve svém výzkumu Willis zkoumal, jakými způsoby dochází ke kulturní reprodukci a proč se děti pocházející z dělnických rodin rozhodují pro rovněž dělnická zaměstnání. Ve výsledcích výzkumu se ukázalo, že důvodem nejsou, jak bylo předpokládáno, pocity méněcennosti těchto dětí, ale že tyto děti disponují odporem vůči autoritám a normám ve škole, které se později odrazí i v pracovní kultuře povolání, která chtějí v dospělosti vykonávat.³²

V první kapitole jsme poukázali na některá podstatná teoretická východiska pro dále zkoumané jevy, kterými jsou sociální deviace, vzdělanost a jejich vzájemný vztah. Teorie o sociálních deviacích budou sloužit jako podklad pro konkrétní charakteristiky vybraných deviantních jevů a budou zohledněny i v konkrétních výzkumech. Ačkoliv jsou všechny teorie v literatuře popisovány odděleně, praktické údaje často ukazují jejich prolínání.³³ Mimo jiné tento fakt může způsobit ztížení v odhalení příčin deviantního chování. Výše uvedené teorie vzdělanosti nám v následující

³¹ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 771-773.

³² Tamtéž., s. 765-766.

³³ Například jedinec označen nálepkou delikventa (teorie labellingu) může skutečně začít napodobovat chování některé autority (teorie sociálně-kognitivního učení).

kapitole poslouží k pochopení, z jakého důvodu je na vzdělání kladen v naší současné společnosti vysoký důraz a také jak se může lišit jeho hodnota napříč různými sociálními skupinami.

2. Vzdělanost a trh práce

V této kapitole se zaměříme na význam vzdělání ve společnosti. Dále si uvedeme jeho souvislost s uplatněním na trhu práce. Součástí kapitoly také budou poslední dostupná data zobrazující stav vzdělanosti a zaměstnanosti v české společnosti.

2.1 Význam vzdělání v současné společnosti

Vzdělání je jedním z podstatných ukazatelů, které ovlivňují postavení jedince ve společnosti. Podle sociologů je vzdělání instituce vedoucí k osvojení předem daných rolí, které jsou vstupenkou do vyšších sociálních pozic a k prestiži. Giddens uvádí, že to je „společenská instituce, která umožňuje a podporuje nabytí dovedností, znalostí a rozšiřování obzorů jednotlivců.“³⁴ Vzdělání lze rovněž chápat kromě nástroje společenského vzestupu také jako nástroj redukce společenských nerovností ve smyslu rozdělení bohatství a moci. Účelem vzdělání je pak poskytovat mladým lidem schopnosti a znalosti, pomocí kterých mají možnost později zaujmout hodnotové pozice ve společenské struktuře.³⁵

Jak již bylo výše naznačeno, vzdělání lze považovat za zásadní faktor ovlivňující sociální mobilitu. Na rozdíl od rodinného prostředí, které je pevným

³⁴ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 761.

³⁵ MAREŠ, Petr. Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999., s. 36.

ukazatelem, vzdělání je ukazatelem pohyblivým a záleží na jedinci samotném, jakého vzdělání v životě dosáhne. Je samozřejmě nutné dodat, že toto je mimo jiné závislé, kupříkladu na psychické výbavě daného člověka. Může se například vyskytnout porucha intelektu, specifická porucha učení a podobné okolnosti, které může člověk jen obtížně ovlivnit. Je tomu tak zejména v případě, kdy jde o poruchu vrozenou nebo dědičnou. Důležitou roli také hraje motivace jedince ke vzdělávání, která může být buď vnější (vzdělávám se kvůli rodině, titulu) nebo vnitřní (učím se pro sebe). Se vzděláním pak jdou ruku v ruce další prvky sociální mobility, a to kvalifikace a povolání.

Nelze opomenout ani velmi důležitou roli vzdělání v procesu socializace, neboli v procesu začleňování člověka do společnosti. Podle francouzského sociologa Émile Durkheima³⁶ se děti už ve škole při určitých předmětech učí hodnotám společnosti, jejím tradicím a zvyklostem. Kromě toho vzdělávání dětí napomáhá k prohlubování jejich morálky a osvojování si pravidel důležitých pro uchování dobrého života společnosti. Ačkoliv má v tomto smyslu primární socializační funkci rodina, podle některých teorií (funkcionalismus) spočívá důležitá role vzdělávání i v tomto ohledu, jelikož rodina vždy nemusí dítěti ukazovat vzory chování, které jsou pro společnost žádoucí. Vzdělávání tak dává možnost dětem naučit se univerzálním normám a hodnotám společnosti, které nejsou závislé jen na rodinném prostředí. Dalším prvkem socializační funkce vzdělání je učení se dovednostem, jež jsou potřebné k výkonu specializovaných povolání, které v minulých dobách učily své potomky rodiny samotné (například řemesla se tradičně dědila z otce na syna), ale vzhledem ke komplexní povaze současné společnosti toho již nejsou rodiny schopny.³⁷

Vzdělání také vedle výchovy v rodině do značné míry ovlivňuje i zábrany, které regulují například sociálně deviantní chování, a to formou

³⁶ In: GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 761-762.

³⁷ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 762.

naučených principů mravního chování, respektování práva a morálky, jež jsou dětem a mladým lidem v procesu vzdělávání vštěpována.

Předchozí uvedené cíle vzdělávání souhrnně vymezuje Národní program rozvoje vzdělávání (Bílá kniha)³⁸, který říká, že: „vzdělávání se nevztahuje jen k vědění a poznávání, tedy k rozvíjení rozumových schopností, ale i k osvojování sociálních a dalších dovedností, duchovních, morálních a estetických hodnot a žádoucích vztahů k ostatním lidem i ke společnosti jako celku, k emocionálnímu a volnému rozvoji, v neposlední řadě pak ke schopnosti uplatnit se v měnících se podmínkách zaměstnanosti a tím i trhu práce.“³⁹ Výše uvedené významy vzdělání jsou z hlediska jedince samotného. Z hlediska státu jako celku je pak vzdělanost jeho obyvatel důležitá ve spojitosti s konkurenceschopností a rozvojem v ekonomické sféře a rozvojem v oblasti kulturní.

Otázkou významu vzdělání pro společnost se zabývalo nemálo výzkumů. Konkrétním případem výzkumu, jenž zkoumal význam vzdělání podle obyvatel České republiky, je výzkum ministerstva práce a sociálních věcí z roku 2006⁴⁰. Z celkového vzorku 1 818 respondentů považuje vzdělání za důležitou roli v životě a životním stylu 61 % dotázaných. Význam vzdělávání pro společnost se také dle uvedeného výzkumu mění v rámci věkových skupin obyvatelstva. U starší generace (nad 55 let) vzdělávání není považováno za tak podstatné jako u generace nejmladší (15-25 let), kde ho považuje za důležitou a trvalou součást života a životního stylu až 75 % respondentů. Pro výzkum také platí, že význam vzdělání pro osoby stoupá spolu s jejich dosaženým vzděláním. Pouze pro 31 % z osob, které dosáhly středoškolského vzdělání bez maturity nebo výučního listu, hraje vzdělání důležitou roli v životě. Naopak tuto roli mu přisuzuje ze skupiny vysokoškolsky vzdělaných 91 % osob.

³⁸ Národní program rozvoje vzdělávání v České republice: Bílá kniha. Praha: Tauris, 2001.

³⁹ Tamtéž., s. 14

⁴⁰ SAK, Petr a Karolína SAKOVÁ. Komputerizace společnosti, vzdělávání a životní styl: výzkumná zpráva[online]. Praha: MPSV ČR, 2006., s. 84-86.

Vzdělání také kromě vlastního dosaženého vzdělání koreluje i se vzděláním rodičů dotázaných. Výzkum také zkoumal otázku motivace respondentů ke vzdělávání. Většina respondentů (75 %) se podle tohoto výzkumu vzdělává kvůli udržení a rozvoji rozumových schopností. Přes 65 % dotázaných pak považuje za hlavní důvod ke vzdělávání pozdější lepší uplatnění na trhu práce.

2.2 Vztah vzdělanosti a trhu práce

Vztah mezi vzdělaností a trhem práce je nepopíratelný. Kvalita života obyvatel země je závislá na hospodářském růstu. Důležitým faktorem, který ovlivňuje hospodářský růst je pak vzdělanost obyvatelstva dané země.

Současná společnost bývá sociology označována jako společnost vědění. Z tohoto označení je evidentní, jaký důraz je společnostmi kladen na vzdělání, jež je považováno za intelektuální kapitál společností. Jak již bylo uvedeno v předchozí podkapitole, vzdělání lze považovat za jeden z podstatných předpokladů vedoucí k pozdějšímu uplatnění na trhu práce, tedy místě, kde se střetává nabídka s poptávkou práce. Důsledkem tržního hospodářství a globalizace se stávají u pracovní síly zvýšené požadavky na kvalifikaci, dovednosti a vzdělání.

Ještě před vyjasněním souvislosti vzdělanosti s trhem práce je důležité rozlišit dvě základní formy vzdělání, a to vzdělání formální a neformální. Formálním vzděláváním rozumíme to, které je „realizováno v organizovaném a legislativně vymezeném prostředí, tj. zpravidla ve školách, a vede k získání legislativně uznávaných certifikací, diplomů a kvalifikací.“⁴¹ Tato forma učení probíhá intencionálně a probíhá nejčastěji od 6 let do přibližně 24 let. Od 6. do 15. roku věku jedince je pak vzdělávání povinné pro všechny (povinná školní docházka). Neformální vzdělávání je na druhou stranu vzdělávání prostřednictvím jiných institucí, než je škola a z hlediska učení je

⁴¹ PRŮCHA, Jan. Česká vzdělanost: multidisciplinární pohled na fenomén národní kultury. Praha: Wolters Kluwer, 2015., s. 94.

dobrovolné. Ukončeno pak bývá osvědčením, certifikátem nebo licenci. Nejčastěji aplikovanými formami neformálního vzdělávání jsou kurzy, dlouhodobé akce v rámci podniku, školení nebo sportovní tréninky.⁴² Ačkoliv nelze zpochybnit roli neformálního vzdělávání ve vztahu k uplatnění na trhu práce, markantní roli hraje první zmiňované, tedy vzdělání formální. Právě tento druh vzdělání je v následujícím textu zohledňován.

Obecně lze konstatovat, že při uplatňování na trhu práce platí, že čím vyšší je dosažené vzdělání jedince, tím vyšší je i pravděpodobnost, že bude tento jedinec úspěšný při hledání zaměstnání. Naopak nejnevýhodnější pozici na trhu práce mají ti, kterým se nedostalo žádného nebo pouze základního vzdělání. Kromě jedinců bez nebo s minimálním vzděláním se pak stávají rizikovými skupinami ohroženými nezaměstnaností čerství absolventi bez praxe a ženy po mateřské dovolené.⁴³

V současné české společnosti je standardním požadavkem zaměstnavatelů, aby uchazeči o místo měli výuční list a ještě lépe dokončené středoškolské vzdělání s maturitou v daném oboru. Čím dál vyšší poptávka na trhu práce je také po absolventech vysokých škol. Od těch je v první řadě očekávána vyšší míra kvalifikace pro výkon daného povolání. Dále pak zaměstnavatelé spoléhají na to, že pokud má uchazeč o zaměstnání vysokoškolský diplom, vyznačuje se také vyšší mírou inteligence a většími dovednostmi a předpoklady k výkonu požadované práce. Žádoucí je na trhu práce také ochota učit se novým věcem, novým metodám a přístupům.

Výše uvedené tak kontrastuje se vzdělanostní úrovní velkého počtu nositelů sociálně rizikového nebo přímo sociálně deviantního chování. Úměrně pro tyto lidi klesá i množství pracovních příležitostí a v návaznosti na to i jejich finanční ohodnocení. Například výkopy na silnicích dříve provádělo řadu týdnů

⁴² PRŮCHA, Jan. Česká vzdělanost: multidisciplinární pohled na fenomén národní kultury. Praha: Wolters Kluwer, 2015., s. 94-95.

⁴³ DOLEŽALOVÁ, Gabriela. Analýza profesní struktury pracovních sil a struktury absolventů z pohledu sféry vzdělávání - 2014 [online]. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, 2015., s. 54.

několik desítek kopáčů. V současnosti tuto práci zvládne za několik hodin jeden malý bagr.

2.2.1 Míra vzdělanosti a zaměstnanosti v České republice

Každoročně čeští demografové analyzují míru vzdělanosti v České republice, a to na základě údajů Českého statistického úřadu, Ministerstva školství, Ministerstva práce a sociálních věcí nebo jiných institucí a agentur. V demografických analýzách se ve většině případů zohledňuje vzdělanost formální. Zohledňuje se zde tedy nejvyšší dosažené školní vzdělání obyvatelstva. Dalším způsobem, jakým je měřena míra vzdělanosti je pak zprůměrování počtu let školního vzdělávání, kterým obyvatelstvo prošlo.⁴⁴ V námi prezentovaných analýzách je aplikován první přístup, tedy míra vzdělanosti obyvatel založená na nejvyšším dosaženém školním vzdělání.

Pro ilustraci vývoje míry vzdělanosti v tabulce číslo 1 je znázorněna míra vzdělanosti obyvatelstva, která byla zjišťována při pravidelných sčítání lidu. Tabulka znázorňuje tuto míru v období mezi roky 1950 a 2011, kdy proběhlo poslední sčítání lidu. Ukazatel počtu obyvatel je uváděn v tisících.

Pro úplné vysvětlení sporných významů pojmů uvedených v tabulce uvádíme, že osobami bez vzdělání jsou myšleny osoby, které neměly dokončený ani první stupeň základní školy. Neukončené základní vzdělání pak znázorňuje ukončený první stupeň základní školy nebo absolventi dřívější obecné nebo národní školy a také absolventi školy pomocné. Střední vzdělání včetně vyučení znázorňuje vzdělání, jež nebylo zakončeno maturitní zkouškou. Vzdělání zakončené maturitní zkouškou je v tabulce pojmenováno jako střední úplné.

⁴⁴ PRŮCHA, Jan. Česká vzdělanost: multidisciplinární pohled na fenomén národní kultury. Praha: Wolters Kluwer, 2015., s. 38.

Tabulka 1⁴⁵ Nejvyšší ukončené vzdělání obyvatel 15letých a starších v letech 1950-2011

Nejvyšší dosažené vzdělání	Rok sčítání			
	1950	1970	1991	2011
celkem obyvatel v tis.	6 758	7 701	8 138	8 948
	Uvedeno v %			
základní vč. neukončeného	83	53	33	18
střední včetně vyučení	10	29	35	33
úplné střední všeobecné	2	3	4	7
úplné střední odborné	3	10	19	20
Vysokoškolské	1	3	7	13
bez vzdělání	0	0	0	1
jiné nebo nezjištěno	1	2	2	8

Na základě údajů z této tabulky je v průběhu let patrný vzrůst míry vzdělanosti. Nejvyšší pokles je zaznamenán u osob se základním vzděláním včetně vzdělání neukončeného. Naopak nejvyšší nárůst můžeme vidět u skupiny občanů se středoškolským vzděláním včetně vyučení a úplným středním vzděláním, tedy středoškolským vzděláním s maturitou. Během posledních dvou sčítání lidu byl také zaznamenán významný nárůst absolventů vysokých škol.

Relativně nízká vzdělanost v letech minulých může být důsledkem negativní společensko-hospodářské situace, kdy si většina rodin nemohla dovolit podporovat vzdělání svých potomků, naopak bylo upřednostňováno, aby co nejdříve nastoupili do pracovního procesu. Evidentní dopad na míru vzdělanosti zobrazenou v prvních sloupcích měly i negativní okolnosti spojené s druhou světovou válkou. Rostoucí tendence míry vzdělanosti obyvatelstva je pak zásluhou příznivých socioekonomických podmínek a zlepšování školských

⁴⁵ ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. Tab. Úroveň vzdělání obyvatelstva ČR podle výsledků sčítání lidu v roce 2011. Český statistický úřad [online]. 23. 12. 2014 [cit. 2017-11-06]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/documents/10180/20536250/17023214.pdf>.

systemů. Nelze opomenout ani nárůst počtu obyvatelstva, jenž je také významným hybatelem výsledků.⁴⁶

K zachycení nejnovějších statistik míry vzdělanosti (tabulka č. 2) nám poslouží statistika ze statistické ročenky České republiky, kterou vytvořil Český statistický úřad. Poslední vydaná ročenka pracuje s daty sesbíranými v roce 2015.

Tabulka 2⁴⁷ Vzdělanost obyvatel v roce 2015

Celkem obyvatel v tis.	10 546	%
Nejvyšší dosažené vzdělání		
základní vzdělání	1 254	12 %
střední bez maturity	3 047	29 %
střední s maturitou	3 030	29 %
vysokoškolské	1 588	15 %
bez vzdělání	15	0 %
děti do 15 let	1 610	15 %
Nezjištěno	1	0 %

V roce 2015 můžeme pozorovat pokračující trend, kdy nejvyšší procento obyvatel uvedlo jako nejvyšší dosažené vzdělání středoškolské vzdělání. Tohoto vzdělání dosáhlo necelých 58 % obyvatelstva, přičemž více osob dosáhlo středního vzdělání bez maturity. Hned jako druhá nejpočetnější skupina (rozdíl je nižší než dvě desetiny procenta) se ukazuje být skupina obyvatel se středoškolským vzděláním ukončeným maturitní zkouškou. Oproti roku 2011 lze také pozorovat lehce vzrůstající počet osob s dosaženým vysokoškolským vzděláním, kterých v roce 2015 bylo přes 15 %. Počet osob

⁴⁶ ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. Tab. Úroveň vzdělání obyvatelstva ČR podle výsledků sčítání lidu v roce 2011. Český statistický úřad [online]. 23.12.2014 [cit. 2017-11-06]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/documents/10180/20536250/17023214.pdf>, s. 6.

⁴⁷ ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD: Trh práce [online]., aktualizováno dne: 23. 11. 2016 [cit. 2017-11-06]. Dostupný z: <https://www.czso.cz/csu/czso/10-trh-prace>.

bez vzdělání, tedy s nedokončeným prvním stupněm základní školy, naopak významně klesá a disponují jím necelé dvě desetiny procent obyvatelstva.

V kapitole 2.2 jsme uvedli, že existuje obecná přímá úměrnost mezi výší dosaženého vzdělání a uplatněním na trhu práce. Pro praktickou ilustraci tohoto tvrzení slouží tabulka č. 3, která zobrazuje kromě již uvedené vzdělanostní míry v České republice v roce 2015 i zaměstnanost obyvatelstva v souvislosti s jejich dosaženým vzděláním. Zohledňována je pouze zaměstnanost nebo nezaměstnanost aktivního obyvatelstva. Z celkového počtu 10 545 900 obyvatel České republiky bylo 5 309 900 aktivního obyvatelstva. Neaktivní obyvatelstvo dosahovalo celkového počtu 5 236 000 osob. Tyto osoby však nejsou v tabulce č. 3 zohledňovány a započítávány. Neaktivní obyvatelstvo konkrétně představují skupiny důchodců, účastníků ve vzdělávání (mladiství od 15 let a výše), osob pečujících o dítě nebo děti do 15 let věku.

Tabulka 3⁴⁸ Vzdělanost a zaměstnanost obyvatelstva v roce 2015

Celkem obyvatel v tis.			aktivní celkem	zaměstnaní z aktivních		nezaměstnaní z aktivních	
Počet	10 546	%	5 310	5 042	% z dosaž. vzdělání	268	% z dosaž. vzdělání
Nejvyšší dosažené vzdělání:							
Základní	1 254	12 %	259	200	77 %	59	23 %
střední bez maturity	3 047	29 %	1 884	1 776	94 %	109	6 %
střední s maturitou	3 030	29 %	1 963	1 891	96 %	72	4 %
Vysokoškolské	1 588	15 %	1 203	1 174	98 %	29	2 %
bez vzdělání	15	0 %	0	0	0 %	0	0 %
děti do 15 let	1 610	15 %	0	0	0 %	0	0 %
Nezjištěno	1	0 %	0	1	0 %	0	0 %

Z tabulky vyplývá, že celková zaměstnanost osob v roce 2015 byla vysoká, činila přibližně 95 %. Nezaměstnaných osob z kategorie aktivního obyvatelstva bylo 268 000, zaměstnaných naopak 5 041 900. Dále je možné vypočítat předpokládaný trend, a to, že nejvyšší míru zaměstnanosti vykazují skupiny obyvatel s vysokoškolským vzděláním (98 %) a se středoškolským vzděláním s maturitou (96 %). Vysoký poměr zaměstnanosti vykazuje i skupina osob vyučených, v tabulce nazvaná jako střední bez maturity.

Nejvyšší poměr nezaměstnanosti vzhledem k dosaženému vzdělání mají skupiny obyvatel, které dosáhly pouze vzdělání základního, jejichž procento nezaměstnanosti je necelých 23 % z celkového počtu osob se základním vzděláním. Zaměstnanost či nezaměstnanost obyvatel bez vzdělání z tabulky není patrná z toho důvodu, protože velká většina, konkrétně 14 900 obyvatel z 15 300 spadá do kategorie neaktivního obyvatelstva, kde necelých 10 000 obyvatel tvoří lidé v důchodu.

⁴⁸ ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD: Trh práce [online]., aktualizováno dne: 23.11.2016 [cit. 2017-11-06]. Dostupný z: <https://www.czso.cz/csu/czso/10-trh-prace>.

Data uvedená v tabulce potvrzují obecnou hypotézu, že čím vyššího vzdělání jedinec dosáhne, tím vyšší je jeho šance na uplatnění na trhu práce. Míra vzdělanosti a později i zaměstnanosti má vliv na pojetí úspěšnosti v jedincově životě.

2.3 Vzdělanost jako předpoklad úspěšnosti v životě

Jak již bylo uvedeno v předchozí podkapitole (2.2), vzdělání je chápáno jako prostředek umožňující členům společnosti stoupat ve společenském žebříčku, tedy jako nástroj sociální mobility jedince. Vzdělání umožňuje jedinci vymanit se z postavení, jež mu bylo předurčeno rodinou (ať už je toto postavení pro člověka výhodné či nevýhodné) a sociálním původem. Vzdělání je tak i zárukou rovnosti šancí při pozdějším uplatňování se na trhu práce.⁴⁹

Na vzdělanost se dá také pohlížet z jiného úhlu, a to jako na jeden z faktorů, jež přispívají ke zvyšování kvality života jedince. Pojem kvalita života vysvětluje Možný z pohledu dvou vědeckých disciplín. První z disciplín zabývajících se pojmem kvalita života je sociální psychologie, která ji chápe z pohledu člověka samotného, jeho osobního pocitu pohody, spokojenosti a štěstí. Tyto pozitivní pocity jsou výsledkem spokojenosti spojené s mezilidskými vztahy (rodina, přátelé), s vlastní prací a také s kvalitou prožívání volného času.⁵⁰ Vývoj každého člověka je individuální. Tento vývoj člověka nazýváme životní dráhou. Životní dráha jednotlivce je strukturována podle sociálních vlivů a životních rozhodnutí. Životní dráhu jedince tvoří linie. První linií je, jak bylo naznačeno, rodina a rodinný život. Druhou linií je pak profesní dráha tvořena fázemi vzdělávání (odborná příprava), kontinuálním

⁴⁹ SIMONOVÁ, Natalie. Vzdělanostní nerovnosti v české společnosti: vývoj od počátku 20. století do současnosti. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011., str. 10.

⁵⁰ MOŽNÝ, Ivo. Česká společnost: nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života. Praha: Portál, 2002., str. 14-16.

zaměstnáním na plný úvazek a fáze důchodu. Vzdělávání může probíhat v rámci životní dráhy člověka intencionálně tak neintencionálně, a to buď souběžně, nebo v různých obdobích života.⁵¹ Volba životní dráhy je pak závislá jak na externích (hodnotový systém společnosti), tak na individuálních faktorech. Mezi individuální faktory řadíme hodnotové orientace jedince, jeho aspirace a aktuální podmínky rodinného zázemí.⁵²

S pojmem vzdělání úzce souvisí i pojem školní úspěšnosti, na které je míra vzdělání u konkrétního jednotlivce závislá. Pokud si dítě z různých důvodů nevede dobře už na základní škole a má špatné známky, tím více ho demotivuje míru svého vzdělání zvyšovat. Jedinec tímto způsobem není motivován ke ztotožňování se se společností, protože má pocit, že mu nastavila hranice, které není schopen zvládnout a že je celá společnost proti němu. Odmítá pak být součástí vzdělávacího procesu jakožto integrujícího prvku děle, než je pro něj nezbytně nutné. Naopak u dítěte, které lehce absolvovalo základní i střední školu (potažmo gymnázium) lze předpokládat, že jeho vzdělávací dráha bude pokračovat a dosáhne i vysokoškolského vzdělání, které mu naskytne více možností pro pozdější uplatnění na trhu práce.

Ve druhé z disciplín, sociologii, se pak namísto pojmu kvalita života zkoumá pojem „welfare“ (blahobyť), který není už zaměřen na jedince samotného, nýbrž na celou společnost. Míra blahobytu je měřena pomocí ukazatele hrubého národního produktu, který zaštiťuje jak potřeby nasycení, zdraví, tak i právě vzdělání.

Pokud se vrátíme k výkladu sociální psychologie, lze tedy vzdělání považovat za záruku toho, že bude jedinec vést kvalitní a úspěšný život? Při snaze zodpovědět tuto otázku se naskytá několik problémů. Za prvé nelze

⁵¹ PRŮCHA, Jan. Česká vzdelanost: multidisciplinární pohled na fenomén národní kultury. Praha: Wolters Kluwer, 2015., s. 94.

⁵² SIROVÁTKA, Tomáš a Ondřej HORA, ed. Rodina, děti a zaměstnání v české společnosti. Boskovice: Fakulta sociálních studií (Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti) Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Albert, 2008., s. 36.

opomenout, že vyšší vzdělání se nerovná automaticky i lepší zaměstnání a vykonávání vyšší pozice v něm včetně úspěšnosti v práci a ve funkci. Ačkoliv, jak bylo uvedeno v předchozí kapitole, je vzdělání jedním z podstatných předpokladů pro vykonávání kvalifikovanější a lépe ohodnocené práce, nelze to považovat za pravidlo. Jsou i případy, kdy zaměstnavatelé dávají například přednost uchazečům, kteří mají praxi, než čerstvým absolventům, kteří sice mají kvalifikační teoretické předpoklady, ne však ty praktické.

Dalším problémem při snaze zodpovědět tuto otázku je fakt, že každý jedinec má jiné hodnoty, tedy, že jeho osobní pocit pohody, spokojenosti a štěstí není ničím univerzálním, co se dá obecně měřit. Co je pro jednoho člověka důležité, druhý nemusí považovat za podstatné pro jeho život vůbec. Jednou z takovýchto položek může být právě i vzdělání. Pokud není jedinec svou rodinou a blízkým okolím veden k důležitosti vzdělání, snižuje se tím pravděpodobnost, že v jeho životě bude vzdělání hrát důležitou roli. To může vést k situaci, že ačkoliv člověk nemá vysoké dosažené vzdělání, stále může vykonávat zaměstnání, které mu osobně vyhovuje, je s ním spokojený a považuje svůj život tedy za kvalitní. Pokud naopak jedinec vyrůstá například v rodině, kde jsou oba z rodičů vysokoškolsky vzdělání, je obvyklé, že i jedinec bude přikládat vzdělání důležitou roli ve svém vlastním životě.

Třetí problém lze identifikovat již v průběhu samotného vzdělávání. Uvedli jsme, že vzdělání pomáhá stírat socioekonomické rozdíly a je také považováno na prvek sociální mobility, díky kterému lze mnohé rozdíly, které byly dány sociálním prostředím člověka setřít. Nelze ale vyloučit, že právě s těmito rozdíly se bude dítě potýkat už během vzdělávacího procesu. Sociologie tento fenomén pojmenovává jako vzdělanostní nerovnosti. Rozdíly v šancích na vzdělávání jsou založeny na sociálním původu dítěte, tedy na sociální vrstvě, ze které dítě pochází. V kapitole 1.2 jsme kromě jiných teorií uvedli i teorii Pierra Bourdieua, který se věnoval právě problematice

nerovností ve vzdělání. Jak již bylo uvedeno a blíže popsáno, stěžejním pojmem jeho teorie je pojem kapitál a jeho formy (ekonomický, sociální, kulturní a symbolický). Kulturní a sociální kapitál jedince a jeho rodinného zázemí podle tohoto francouzského sociologa jsou nejvýznamnějšími prvky sociálních nerovností. Pod sociálním kapitálem si lze představit členství členů rodiny v elitních skupinách či náležitost ke skupině, která může pomoci jedinci a jeho rodinným příslušníkům stoupat na společenském žebříčku. Za příklad kulturního kapitálu v praktickém životě rodin můžeme považovat například vyšší úroveň vzdělání rodičů, důraz na četbu knih či návštěvu divadel a jiných kulturních institucí. Žáci pocházející z rodin disponujících nízkým sociálním a kulturním kapitálem jsou ve škole silně znevýhodňováni oproti žákům pocházejících z rodin, ve kterých je sociální a kulturní kapitál na vysoké úrovni.

V České republice jsou nejvíce podmínky ztíženy dětem pocházejících z nízkopříjmových rodin, dále potomkům rodičů s nízkou úrovní formálního vzdělání a dětem z romských rodin.⁵³ Pokud dítě narazí na nerovnosti již v průběhu vzdělávání, toto břemeno si s sebou nese i do dalšího života. V důsledku toho se šance na vedení úspěšného a kvalitního života výrazně snižuje a jedinec pak volí negativně orientované životní strategie.

Ve druhé kapitole jsme představili pojmy vzdělanost a vzdělání a jaký je jejich význam v současné společnosti, jež byl kromě teoretických předpokladů i názorně představen ve výsledcích citovaného výzkumu. Na datech sesbíraných Českým statistickým úřadem jsme prezentovali vztah vzdělanosti s uplatněním na trhu práce a jejich konkrétní míru. Poslední podkapitola se zabývala otázkou vzdělanosti jako předpokladu úspěšnosti v životě. V následující kapitole se budeme vracet na pomyslné životní dráze

⁵³ PRŮCHA, Jan. Česká vzdělanost: multidisciplinární pohled na fenomén národní kultury. Praha: Wolters Kluwer, 2015., s. 117-118.

člověka a popíšeme společenské souvislosti, které vzdělání a uplatnění na trhu práce předcházejí.

3. Společenské souvislosti vzdělání a uplatnění na trhu práce

V předešlé kapitole jsme si popsali, jaký význam má vzdělání v současné společnosti a jak ovlivňuje život jedince. Uvedli jsme rovněž, že vzdělanost je často předpokladem úspěšnosti v životě. Nyní nastává otázka, co ale ovlivňuje u osoby její školní úspěšnost a míru vzdělání samotného. Odpověď na tuto otázku v první řadě zní: sociální zázemí jedince. Sociálním zázemím jedince, které má na něj největší vliv je nepochybně rodina. Právě rodina bude stěžejním tématem této kapitoly. Kvalita rodinného zázemí může z velké části ovlivnit společenské uplatnění jedince – tento vliv může být buď pozitivní, nebo naopak negativní. Kvalitní a podnětné rodinné zázemí je jedním z předpokladů kvalitního života člověka, naopak negativně laděné prostředí se v mnoha případech ukazuje být příčinou životního selhání jedince. Kromě rodiny do sociálního zázemí zahrnujeme i vrstevnické skupiny, které jsou, jak si blíže uvedeme, rovněž důležitou součástí procesu socializace. Konkrétním důsledkem špatného sociálního zázemí, ať už rodinného prostředí nebo prostředí vrstevnické skupiny může být nízká úroveň vzdělání či nezaměstnanost.

V následujících řádcích si osvětlíme důležitost rodiny ve vývoji jedince a její proměny v současné společnosti. Dále popíšeme vazby mezi rodinou, obdobím adolescence a nezaměstnaností. Naším cílem také bude uvést rodinné prostředí a období adolescence jako jedny z faktorů sociálně deviantního vývoje jedince, protože právě negativně směřovaný vývoj jedince (jeho příčiny i konečné důsledky) je sledovaným tématem této práce.

3.1 Rodinné prostředí jako činitel socializace a její proměny

Význam rodiny na pozdější společenské uplatnění jedince jsme nastínili v předešlém textu. Rodinou v sociologickém kontextu rozumíme malou skupinu osob vzájemně spjatých pokrevními svazky⁵⁴, jež je primárním činitelem socializace v raném dětství a je považována za zprostředkující skupinu mezi jedincem a společností. V rámci socializační funkce si v rodině dítě osvojuje modely chování a základní stupnici hodnot, které mu pak pomáhají v přípravě na společenský život. Rovněž jej připravuje na přijetí rolí a vzorů jednání. Velkou roli hraje i genderová socializace. Gender se týká jak psychologických, ale i sociálních a kulturních rozdílů mezi oběma pohlavími. Jinými slovy, gender vyjadřuje pohlaví jakožto sociální konstrukt. Děti se učí genderu neuvědoměle, učí jej rodina dítěte prostřednictvím odlišného přístupu k dětem různého pohlaví. U dívek mimo jiné probíhá intenzivněji sociální kontrola jejich chování. Rodina má významný vliv na vývoj a sebepojetí jedince, v jejím rámci se vytváří citové vazby a charakteristiky našeho duševního života.⁵⁵

Součástí procesu socializace je nepochybně i vzdělání, které je v současné době považováno za nejcennější vklad do nové generace⁵⁶. Obecně je na děti kladen velký tlak, aby se náležitě vzdělávaly. Rodina ovlivňuje životní šance v oblasti školní úspěšnosti dítěte, která souvisí s pozdějším dosažením vyššího stupně vzdělání, potažmo lepší pracovní pozice. Zde se prolínají všechny druhy kapitálu, který byl podrobněji popsán v jedné z předchozích kapitol (kapitola 1.2), kapitál kulturní (vzdělanost rodičů) s kapitálem ekonomickým (možnost koupit stimulační prostředky, aktivity

⁵⁴ SOBOTKOVÁ, Veronika. Rizikové a antisociální chování v adolescenci. Praha: Grada., 2014., s. 96.

⁵⁵ JEDLIČKA, Richard. Děti a mládež v obtížných životních situacích: nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí. Praha: Themis, 2004., s. 36-39.

⁵⁶ V minulosti jím byl například majetek nebo společenská privilegia.

rozšiřující jeho obzor, vlastní pracovní prostor k nerušené školní přípravě) a sociálním (výhodné známosti, přátelé, konexe a vztahy).⁵⁷

V každé rodině je na vzdělání potomků kladen jiný důraz. Jako obecné příklady lze uvést například etnické minoritní skupiny, které mají své zastoupení v České republice. První skupinou jsou Romové, kde u části této populace není na vzdělanost brán téměř žádný zřetel, není považována za hodnotu, která je stavěna na nejvyšší příčky hodnotového systému rodin. Tento rozdíl v kladení důrazu na vzdělání často u romských dětí v naší společnosti přichází do konfrontace už na začátku povinné školní docházky. Děti v důsledku zanedbávání domácí přípravy nepostoupí do dalšího ročníku či jsou přesunuti do praktických škol, kde jsou nároky výrazně nižší. Naopak členové vietnamské komunity s tradičním smýšlením kladou důraz na kvalitu vzdělání svých potomků, které často v rodinách zastává vysokou hodnotu, ačkoliv mnohdy rodiče nemají vysoké vzdělání.

Hodnota vzdělání se ale neliší jen v rámci etnik, nýbrž i napříč rodinami obecně. Rodiny, kde rodiče dosáhli vysoké úrovně vzdělání, budou spíše klást důraz na vzdělání svých potomků než rodiny, ve kterých oba partneři dosáhli například pouze základního vzdělání. Ani toto tvrzení ovšem nelze považovat za dogma, rodiče s nižším vzděláním naopak mohou požadovat po dítěti, aby dosáhlo vzdělání vyššího, protože nechtějí, aby „dopadli jako oni sami“ (hůře placené zaměstnání a tím pádem méně finančních prostředků). Hodnotový žebříček konkrétní rodiny může být mimo jiné stanoven i její strukturou a typem.

Typologií rodin existuje celá řada, od těch obecných až po velmi specifické. Pro potřeby této práce budeme využívat typologie obecnějšího formátu. Za základní typologii rodin můžeme považovat dělení na rodinu orientační (rodina z pohledu dítěte, ta, do které se jedinec narodí) a rodinu prokreační (rodina z pohledu rodiče, ta, kterou si jedinec založí). Pro členění

⁵⁷ MOŽNÝ, Ivo. Sociologie rodiny. Praha: SLON, 1999., s. 89.

z hlediska struktury využíváme dělení na rodinu úplnou a neúplnou.⁵⁸ Úplná rodina je složena z obou rodičů a dítěte. Dítě zde tak má vzor obou rodičů. Za neúplnou rodinu je považována ta, ve které jeden z rodičů chybí ať už důsledkem rozchodu (rozvodu) rodičů, smrtí jednoho z nich nebo důsledkem nezájmu jednoho z rodičů o dítě. Výjimkou nejsou ani případy, kdy je otec anonymní z důvodu častého střídání sexuálních partnerů na straně ženy (například prostitutky). Vyrůstání v neúplné rodině je často společností vnímáno jako jeden ze zdrojů případných problémů dítěte. Tímto tvrzením se budeme podrobněji zabývat v následujícím textu.

Každá rodina by měla plnit určité funkce. I zde se budeme držet nejčastěji uváděné typologie. V úvodu kapitoly jsme popsali funkci socializační, která úzce souvisí s výchovou dítěte. „Dítě od narození a po celou dobu přijímá velmi široké spektrum nejrůznějších informací a aktivně je zpracovává v souladu se svými přirozenými vlohami.“⁵⁹ Pokud rodina v rámci této funkce splnila svůj úkol, dítě je schopno orientovat se ve společnosti a nijak z ní svým chováním nevybočuje. Sociálně ekonomická funkce spočívá v zabezpečení materiálních a finančních prostředků podstatných pro rodinné soužití. Porucha této funkce nejčastěji nastává důsledkem nezaměstnanosti jednoho nebo obou rodičů. Ochranná funkce spočívá v zabezpečení životních potřeb, a to biologických, hygienických, zdravotních a sociálních. V neposlední řadě je nutné uvést funkci emocionální. Pouze rodina je s to vytvořit dítěti potřebné citové zázemí, pocit lásky, jistoty a bezpečí. Selhání této funkce často znamená pro dítě citovou deprivaci, za jejíž následek lze považovat psychické poruchy vedoucí až k sociálně deviantnímu chování.⁶⁰

Jakým směrem se bude ubírat vývoj dítěte, výrazně ovlivňuje rovněž styl rodičovské výchovy. Rozdělení na čtyři odlišné styly jmenuje styl

⁵⁸ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 309.

⁵⁹ KRAUS, Blahoslav. Společnost, rodina a sociální deviace. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014., s. 135.

⁶⁰ Tamtéž., s. 135-136.

autoritářský, liberální, autoritativní a zanedbávající. Autoritářský styl je založen na absolutní poslušnosti dítěte vůči rodičům, rodiče očekávají, že dítě udělá, co mu bylo řečeno, a to bez námitek či otázek. Autoritářští rodiče sami sebe staví na první místo. Liberální styl se dá chápat jako pravý opak autoritářského stylu. Rodiče dávají dítěti volnost a předpokládají, že dítě ví samo nejlépe, co potřebuje. Na prvním místě jsou v této rodině děti. Styl autoritativní je stavěn doprostřed mezi dva předešlé extrémy. Po dítěti je sice vyžadováno dodržování nastoleného řádu, avšak zároveň dítě smí vyjádřit své mínění. Práva rodičů a dětí jsou v této rodině v rovnováze. Zanedbávající styl se vyznačuje nezájmem a neúčastí rodičů na životě dětí. Rodiče se vyhýbají komunikaci, nevšímají si jeho názorů nebo citů. Zanedbávané dítě nedokáže své city a impulsy ovládat, nestojí o autority. Rodičovské styly se v průběhu rodinného soužití mohou měnit nebo mohou být po celou dobu výchovy nevyhraněné.⁶¹

V současné době si rodina prochází významnými změnami, které ne vždy pozitivně ovlivňují život dítěte v rodině. První druh změn negativně ovlivňujících rodinné soužití přichází v důsledku politicko-ekonomických vlivů, pod kterými označujeme například tendenci odkládat sňatek a rození dětí na co nejpozdější dobu (například kvůli dokončení vzdělání, kariéře). V souvislosti se vzdělaností a kariérní dráhou lze také sledovat rostoucí počet žen upřednostňující tyto oblasti života, s čímž souvisí i nižší porodnost.⁶² Stále častěji ženy upřednostňují mateřství až poté, co v profesi dosáhnou plánovaného úspěchu. Tím, že si takto žena zajistí vyšší příjem, umožňuje se jí možnost platit si kvalitní pomoc při péči o dítě a domácnost.⁶³ Roste také počet neformálních rodin, tedy soužití partnerů bez uzavření sňatku a roste i míra rozvodovosti. Oproti tomu se snižuje počet dětí v rodině.

⁶¹ FONTANA, David. Psychologie ve školní praxi: příručka pro učitele. Vyd. 4. Přeložil Karel BALCAR. Praha: Portál, 2014., s. 24-25.

⁶² SOBOTKOVÁ, Veronika. Rizikové a antisociální chování v adolescenci. Praha: Grada, 2014., s. 96-97.

⁶³ MOŽNÝ, Ivo. Sociologie rodiny. Praha: SLON, 1999., s. 170.

Jednotlivé funkce rodiny také procházejí významnými změnami, a to v tom smyslu, že většinu funkcí mohou od rodiny převzít jiné sociální instituce. Může se jednat například o stát, který je schopen prostřednictvím sociálních dávek, pojištění, léčeben pro dlouhodobě nemocné nebo lékařskou pomocí snížit negativní důsledky při neplnění funkce sociálně ekonomické a funkce ochranné. Stále ve vyšší míře je požadavkem společnosti, aby funkci socializačně výchovnou převzala od rodiny škola. Zde ale snadno nastává rozpor mezi výchovným stylem v rodině a tím ve škole, jehož následkem je dvojkolejnost výchovy. Často mezi těmito dvěma institucemi dochází i k vzájemnému přehazování odpovědnosti za výchovu. Škola předpokládá, že formování osobnosti dítěte probíhá v rodině, mnoho rodičů ale to samé očekává ze strany školy a očekává i nápravu výchovných chyb, jichž se rodiče sami dopustili.⁶⁴

Funkcí, kterou ale nelze nahradit v žádné míře je funkce emocionální. V důsledku proměn rodiny ale bohužel stále přibývá počtu rodin, které nejsou v plné míře schopny plnit tuto funkci. Příčin neplnění této funkce může být několik, ať už rozpad rodiny nebo zaneprázdněnost. Rodinou, která neplní tuto funkci, může být i takzvaná „rodina vyprázdněné skořápky“, což je situace, kdy rodina spolu sice bydlí, ale neposkytuje si emocionální podporu, nekomunikuje spolu a spolupracuje jen v nejnutnější míře.⁶⁵

Bohužel ne vždy rodina plně poskytuje dítěti uspokojení jeho potřeb ve všech výše uvedených směrech. Kromě plně funkčních rodin nalezneme rodiny problémové – zde se problémy sice vyskytují, ale rodina je schopna je sama řešit nebo rodiny dysfunkční, kde jsou vážné problémy buď u jedné, nebo více funkcí. Tyto problémy ale rodina již není schopna svými silami vyřešit a je nutná pomoc zvenčí. Za rodinu a funkční je označena rodina, která přestává plnit všechny své funkce a dítěti přítomnost v ní škodí, až ohrožuje v jeho

⁶⁴ KRAUS, Blahoslav. Společnost, rodina a sociální deviace. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014., s. 135-136.

⁶⁵ MOŽNÝ, Ivo. Sociologie rodiny. Praha: SLON, 1999., s. 171.

existenci. Zde je jediným řešením odebrání dítěte z rodiny.⁶⁶ Problémové, dysfunkční nebo dokonce afunkční rodinné prostředí je jedním z faktorů, které mohou být považovány za příčinu sociálně deviantního chování dítěte vyrůstající v takovéto rodině. Právě i funkčnost rodinného prostředí, kromě jeho dalších charakteristik, bude v následující kapitole uvedena do souvislosti s deviantním chováním jedince.

3.1.1 Rodinné prostředí jako faktor sociálně deviantního vývoje jedince

Jak jsme již uvedli, v rodině probíhá proces primární socializace, který ovlivňuje člověka po celý jeho život. Rodina může dítěti poskytovat oporu a jistotu, kterou potřebuje pro svůj zdravý vývoj a budoucí úspěšné začlenění do společnosti. Rodinné prostředí ovšem může jedince ovlivnit i negativně, a to až do té míry, že zapříčiní jeho negativně orientovanou životní dráhu. Protože se v této práci budeme zabývat rizikovými skupinami a jejich vztahem ke vzdělanosti a trhu práce, v této kapitole si uvedeme, jaké rodinné prostředí a v jaké míře negativně ovlivňuje život dítěte.

Při širším pohledu na rodinu mohou rozhodovat o negativním vývoji jedince různé oblasti faktorů. Těmi jsou: demograficko-psychologické, materiálně-ekonomické a kulturně výchovné aspekty rodinného života.⁶⁷ V demograficko-psychologických podmínkách na první místo stavíme úplnost či neúplnost rodiny. Rizikovým prostředím z hlediska struktury je rodina neúplná. Delikventně chovající se jedinec často pochází z rodiny, ve které chybí otec.⁶⁸ Negativní vliv má nepřítomnost otce jak na chlapce (absence

⁶⁶ KRAUS, Blahoslav. Společnost, rodina a sociální deviace. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014., s. 137.

⁶⁷ Tamtéž., s. 139-141.

⁶⁸ Například výzkum provedený Institutem pro kriminologii a prevenci ve vzorku 154 mladistvých odsouzených ukázal, že 32 % z nich jich vyrůstalo v neúplné rodině bez otce či

vzoru, s nímž by se mohli identifikovat), tak i na děvčata (postrádání modelu mužského chování). Děti obojího pohlaví postrádají nutný vzor opory a specifický druh autority. Dalším negativem rodiny bez otce je i vyšší zatíženost matky, a to ve všech směrech.⁶⁹ Za zmínku z hlediska struktury a její rizikovosti stojí i rodiny partnerské, které se jeví jako rodiny úplné, ovšem partneři zde nejsou sezdáni, což může způsobovat dojem větší volnosti ve vztazích (rodiče spolu nežijí, snadněji se rozcházejí než sezdání partneři).

Dalším rizikem jsou rodiny doplněné. Sem přichází nový partner s úkolem plnit rodičovské povinnosti.⁷⁰ Při výskytu rozdílných představ o výchově se mohou vyskytnout konflikty jak mezi oběma partnery, tak i mezi novým členem rodiny a dítětem (v extrémně negativní formě může vyústit v domácí násilí, respektive syndrom CAN). Vliv má i počet dětí v rodině. Jako více náchylné k výskytu deviantního chování dítěte se jeví ty s vyšším počtem dětí (tři a více), problematické je ale i prostředí jedináčků. Na jedináčky jsou často kladeny vyšší nároky a touha rodičů reflektovat v dítěti své touhy a cíle, kdy právě tento tlak a obava z nenaplnění představ svých rodičů mohou způsobit únik dítěte do prostředí delikvence.

Materiálně-ekonomické aspekty zahrnují především zaměstnanost rodičů a jejich profese. Pokud dítě vyrůstá v rodině, kde ani jeden z rodičů nepracuje, jen stěží si v rodině vytvoří vhodné pracovní návyky potřebné pro svůj budoucí profesní život. Ovšem ani rodiče-workoholici nebo tzv. dvoukariérová manželství nemohou dítěti poskytnout vše, co dítě potřebuje. Dítě je sice dobře finančně zajištěno, může ovšem strádat po emocionální stránce. Na dítě zbývá pouze tolik času, kolik potřebuje k uspokojení

mužského vzoru. In: VEČERKA, Kazimír. Mladiství pachatelé na prahu tisíciletí. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2004., s. 77.

⁶⁹ MATOUŠEK Oldřich a MATOUŠKOVÁ Andrea. Mládež a delikvence. Praha: Portál., 2011., s. 45.

⁷⁰ FIRSTOVÁ, Jana. Kriminalita mládeže v sociálních souvislostech. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2014., s. 74.

základních potřeb.⁷¹ Děti, které „od rodičů dostávají vše, co chtějí, aniž by pro to musely cokoliv udělat, mívají často vážné problémy v komunikaci se svým sociálním okolím.“⁷² Do této skupiny aspektů řadíme rovněž kvalitu bydlení, zařazení rodiny a jejich aktivit do ekonomického makro systému společnosti nebo vliv techniky na život současné rodiny.⁷³ V poslední, kulturně výchovné stránce rodinného prostředí se odráží vzdělání rodičů a jejich hodnotová orientace či zájmová činnost.

Rizikovou rodinu představuje ta, kde je nedostatek materiálního zajištění, přičemž dítě z takovéto rodiny se může setkat s nepříjetím vrstevníky, popřípadě se stát obětí šikany. Rodina má také vliv na kvalitu trávení volného času, která v dnešní době, je závislá na finančních prostředcích. Častěji páchají delikvenci ty děti, které mají nízké socioekonomické postavení – například žijí ze sociální podpory, rodiče jsou nezaměstnaní, či mají nízké příjmy, nízkou kvalifikaci.⁷⁴

Rizikovost ve vztahu ke zvýšené náchylnosti přítomnosti sociálně patologických jevů je možné sledovat i v bližším pohledu na rodinu. V první řadě jsou to rodiny, které neplní svou funkci. Je nutné uvést, že neplnění funkcí není připisováno pouze rodinám s nízkým společensko-ekonomickým statutem. Své funkce nemusí plnit i rodina, která se zdá být na první pohled plně funkční. Typickým příkladem může být již zmíněná rodina dvoukariérového manželství a rodina saturovaná, popřípadě velmi dobře finančně zajištěná, která zanedbává především emocionální funkci. V důsledku strádání dítě může mít problémy s orientací v mezilidských vztazích, samo vůči

⁷¹ MARTÍNEK, Zdeněk. Agresivita a kriminalita školní mládeže. 2., aktualizované a rozšířené vydání. Praha: Grada, 2015., s. 83.

⁷² JEDLIČKA, Richard. Děti a mládež v obtížných životních situacích: nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí. Praha: Themis, 2004., s. 322.

⁷³ KRAUS, Blahoslav. Společnost, rodina a sociální deviace. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014., s. 140.

⁷⁴ MATOUŠEK Oldřich a MATOUŠKOVÁ Andrea. Mládež a delikvence. Praha: Portál., 2011., s. 41.

sobě pociťuje nedůvěru a pochybuje o svých schopnostech a dovednostech. Konečným důsledkem může být zvnitřnění odpovídajícího systému hodnot, ve kterém se vyvíjí nenávist a agresivita.⁷⁵

V návaznosti na již zmíněnou teorii sociálního učení je nesporné, že vyšší rizikovost vykazují rodiny již postižené některým ze sociálně patologických jevů (rodiny kriminálních, alkoholiků, toxikomanů), děti si zde osvojují hodnoty a způsoby chování podporující delikvenci. Dále to jsou rodiny, které jsou nedůsledné ve výchově, rodiny, kde jeden nebo oba z rodičů trpí poruchou osobnosti a rodiny hyperprotektivní. Dětem z takovýchto rodin chybí pozitivní vzory a nedomyšlejší důsledky svého jednání.⁷⁶ Přímo rodinného prostředí se také týká rovněž uvedená teorie sociální dezorganizace. Spolu s touto teorií byl v rámci Chicagské sociologické školy rovněž studován i vliv konkrétních lokalit na asociální či antisociální chování. Jako rizikové se jeví především sociálně vyloučené lokality, (jimiž se budeme blíže zabývat v kapitole číslo 4) které jsou obecně považovány za podklad pro deviace.

Deprivované děti pocházející z nevyhovujících rodin nejsou ale odsouzeny k negativně orientovanému životnímu stylu. Tyto děti mají naději k naučení se správných vzorců chování a k akceptaci životního stylu, který dá jejich životu smysl v průběhu školní docházky. Zejména osobnostně i odborně vyzrálý pedagog dává takovému dítěti naději, že se jeho život nemusí odehrávat negativním směrem a nemusí přijmout nálepku delikventa. Pedagog však není jedinou šancí „na záchranu“, tou další je celkově výchovně vzdělávací proces, během kterého se dítěti dostávají informace, osvojuje si dovednosti, postoje a hodnoty, které by jedinci měly pomoci k pozitivnímu

⁷⁵ MORAVCOVÁ Eva a kol. Delikvence mládeže. Praha: Triton, 2015., s. 75.

⁷⁶ JEDLIČKA, Richard. Děti a mládež v obtížných životních situacích: nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí. Praha: Themis, 2004., s. 322.

vývoji.⁷⁷ Ne vždy má ale škola na dítě pouze pozitivní vliv. Škola, podobně jako rodina, může v úkolu socializace selhat.

3.2 Adolescence jako rizikové období vzniku sociálních deviací

Ačkoliv je rodina velmi důležitou součástí života každého člověka, nemá monopol na socializaci svých dětí. Čím více se dítě blíží dospělosti, tím více se snižuje rodičovský vliv, který naopak sílí ze strany jiných skupin a sociálních institucí. Těmi mohou být například vrstevníci, masová média nebo vzdělávací instituce. Rizikovým obdobím, během něhož je jedinec náchylnější k podlehnutí tomuto vlivu, je adolescence. Termínem adolescence rozumíme přechodové období života člověka mezi koncem dětství a počátkem dospělosti, lze ho tak zasadit do věkového rozmezí 14-22 let, každý autor však užívá jiné rozmezí. Během tohoto období si mladý člověk začíná hlouběji uvědomovat své emocionální prožitky a jejich intenzitu, dává důraz na komunikaci s druhými lidmi, hledá odpovědi na otázky týkající se jeho sebehodnocení, sebeomezení i smyslu jeho života. V tomto období prochází osobnost člověka výraznými změnami i v rámci kognitivního vývoje. „Adolescenti musí zvládnout mnoho změn – tělesných, emocionálních, změnu role v rodině, vztahů s vrstevníky a školních aktivit.⁷⁸ Mění se také pohled na vlastní sociální svět, způsob morálního hodnocení a především dochází k zásadnímu, ačkoliv ne konečnému, zformování identity. Jedinec si tak je vědom vlastní autonomie, musí propojit svou minulou a přítomnou zkušenost s budoucí představou svého života. Nezvládnutí tohoto úkolu nutného pro začlenění do světa dospělých může být spouštěcím mechanismem pro výskyt

⁷⁷ JEDLIČKA, Richard. Děti a mládež v obtížných životních situacích: nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí. Praha: Themis, 2004., s. 323.

⁷⁸ SOBOTKOVÁ, Veronika. Rizikové a antisociální chování v adolescenci. Praha: Grada., 2014., s. 29.

nežádoucích forem chování, jehož výsledkem může být členství v delikventní partě, sexuální experimentování či experimentování s drogami nebo jiné návykové chování.⁷⁹

Jednotlivé formy adaptace mohou být přijaty buď formou bezpečného, nebo naopak rizikového chování. Konkrétní formou adaptace, může být například nápodoba dospělých (přijmutí vhodných proti nevhodným vzorům), sebepotvrzování a experimentování (autonomie od druhých proti například hraní riskantních her, rizikovému sexuálnímu chování), překračování limitů (separace od rodiny nebo nedodržování rodinných tradic proti například užívání drog) nebo soutěživost (zdravá soutěživost s vrstevníky oproti deviantnímu jednání nebo poruchám stravování).⁸⁰

Během období adolescence probíhá socializace ve vrstevnických skupinách, se kterými se dítě setkává jak ve škole, tak i mimo školu (v rámci volného času). Nakolik vrstevnické skupiny ovlivní jedince, záleží především na jeho věku i na kvalitě rodinného zázemí. Obecně platí, že čím slabší rodina (ať už ve struktuře – neúplná, či ve výskytu patologických jevů), tím snadněji ztrácí svůj vliv na dítě a jejíž místo spíše nahradí vrstevnická skupina, která se pro jedince stává zástupnou rodinou.⁸¹ V závěru předešlé podkapitoly bylo zmíněno, že rodinné prostředí nelze považovat za jediný činitel negativního vývoje jedince. Za další činitel negativně laděného vývoje lze považovat právě vrstevnické skupiny, jejichž negativnímu vlivu může podlehnout i dítě z funkční rodiny.

Cílem této podkapitoly bylo uvést, v čem spočívá vyšší rizikovost vývojového období adolescence. Popsali jsme hlavní vývojové úkoly, jimiž si musí každý dospívající jedinec projít. Zvýšená rizikovost tohoto období spočívá především od odloučení se od vlivu rodiny, kterou v tomto věku více

⁷⁹ SOBOTKOVÁ, Veronika. Rizikové a antisociální chování v adolescenci. Praha: Grada., 2014., s. 34.

⁸⁰ Tamtéž., s. 34-36.

⁸¹ MOŽNÝ, Ivo. Sociologie rodiny. Praha: SLON, 1999., s. 144.

nahrazují vrstevníci a vrstevnické skupiny. Při jakékoliv formě selhání v procesu adaptace jsou to právě vrstevnické skupiny, které často bývají spouštěčem delikventní dráhy jedince. Současně bylo cílem obhájit tvrzení, že problémová, dysfunkční nebo afunkční rodina není jediným faktorem negativně ovlivňujícím život. Na tomto místě je nutné uvést, že většina mladých lidí projde obdobím adolescence bez jakýchkoliv či větších problémů. V případě jedinců, u kterých tomu tak není, lze předpokládat souběh více negativních faktorů.

3.3 Nezaměstnanost jako faktor sociálně rizikového chování

Posledním sociálním jevem, kterým se tato práce v souvislosti s deviantním chováním jedince, které má zásadní vliv na jeho úspěšnost v životě, bude zabývat, je nezaměstnanost. Jako poslední neuvádíme nezaměstnanost náhodou. První dva jmenované faktory sociálně deviantního chování, tedy rodina a období adolescence lze považovat za faktory, které jsou z velké části ovlivněny sociálním prostředím, ve kterém se člověk pohybuje. Vícekrát bylo zmíněno, že jak rodina, tak období adolescence nejsou samy o sobě rizikové. Popisovaná rizikovost je výsledkem souběhu více aspektů, které jsou zakořeněny v sociálním okolí (rodina, vrstevnická skupina). U nezaměstnanosti to není tak jednoznačné. Nezaměstnanost, jak si blíže vysvětlíme, je sice v mnoha případech rovněž způsobena negativním vlivem sociálního prostředí, ale z velké části je výsledkem i osobního selhání samotného jedince. Ne každý si také touto zkušeností v životě projde, což nelze konstatovat o členství v rodině nebo absolvováním období adolescence. Není výjimkou, že jedinci, kteří vyrůstali v plně uspokojující rodině a v období adolescence nevykazovali prvky deviantního chování, se v dospělosti potýkají s nezaměstnaností a neschopností najít si trvalé zaměstnání. Další rozdíl

spočívá v tom, že nezaměstnanost může být jak příčinou, tak i důsledkem sociálně rizikového chování.

K definování pojmu nezaměstnanost nám poslouží definice užívaná Mezinárodní organizací práce, podle které nezaměstnaná osoba musí splňovat tři znaky: schopnost pracovat s ohledem na věk, zdravotní stav a osobní situaci, ochota být zaměstnána a oproti své přiměřené snaze být bez zaměstnání.⁸² Za nezaměstnanou osobu tedy lze považovat tu, která hledá práci za mzdu, ale nemůže najít práci přiměřenou svým schopnostem a za přijatelných podmínek.⁸³ Typů nezaměstnanosti existuje celá řada podle úhlu pohledu na zkoumaný jev, základní dělení rozděluje nezaměstnanost dle délky, a to na dlouhodobou, krátkodobou a sezónní. Z hlediska tématu této práce se budeme zabývat výhradně nezaměstnaností dlouhodobou. Právě ta je převážně spojována s mírou vzdělanosti obyvatelstva a se sociálně patologickými jevy. Dále rozlišujeme například nezaměstnanost zjevnou a skrytou, která je způsobena tím, že osoby jsou sice nezaměstnané, ovšem nezaregistrované na příslušném úřadu práce, tudíž nejsou vedené v žádné evidenci.⁸⁴

Zajímavější dělení nezaměstnanosti je založeno na kritériu dobrovolnosti – dobrovolná a nedobrovolná. Za dobrovolně nezaměstnaného je považován ten, kdo je ochoten přijmout práci pouze za mzdu, která je vyšší než mzda převládající na příslušném odvětvovém trhu. Za vyšší mzdu ovšem nejsou schopni práci najít. Někteří jedinci po čase z této strategie ustoupí a jsou ochotni například změnit profesi nebo absolvovat rekvalifikační kurzy, jiní ale volí možnost, kdy raději nebudou pracovat vůbec než za nižší mzdu a často dávají přednost životu ze sociálních dávek.⁸⁵

⁸² In: KRAUS, Blahoslav a Jolana HRONCOVÁ. Sociální patologie. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007., s. 262.

⁸³ KRAUS, Blahoslav a Jolana HRONCOVÁ. Sociální patologie. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007., s. 262.

⁸⁴ Tamtéž., s. 266.

⁸⁵ BROŽOVÁ, Dagmar. Společenské souvislosti trhu práce. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003., s. 85.

Míra nezaměstnanosti je závislá na mnoha faktorech, mezi které patří například ekonomická či politická situace ve státě. Aktuální situace v České republice je velmi příznivá, mluví se o rekordně nízké míře nezaměstnanosti. Pro srovnání uvádíme, že zatímco podíl nezaměstnaných osob v roce 2010 činil 7 %, v roce 2017 to byla jen 4 %⁸⁶. V komparaci s jinými zeměmi EU uvádíme například Slovenskou republiku, kde míra nezaměstnanosti činila 8 %.⁸⁷ Další faktory jsou závislé na struktuře a charakteristice obyvatelstva. Vyšší míru nezaměstnanosti mohou vykazovat například osoby, které mají zakotvené vzorce chování, podle kterých je zaměstnání a ekonomická aktivita výrazně v pozadí za jinými hodnotami. Dále to mohou být osoby, které nejsou k výkonu zaměstnání nijak motivovány (ani ze strany jejich okolí ani vnitřně), zdravotně postižené osoby, ženy nebo etnické minority. V České republice je nezaměstnanost z hlediska etnicity často spojována s romským etnikem. Jak jsme již dříve uvedli, typické pro romskou populaci je neakceptace vzdělání jakožto žádoucí hodnoty, často její členové tedy dokončí základní vzdělání a nechťejí se již dál vzdělávat. Různé hodnoty pak způsobují, že majoritní společnost není schopna Romy plně integrovat.⁸⁸

Spojitosť nezaměstnanosti se vzděláním, potažmo kvalifikací je více než samozřejmá – nezaměstnaností jsou více ohroženy skupiny osob s nižším či nedostatečným vzděláním. Část těchto osob zahrnuje mladé, těžko vzdělavatelné lidi a část osoby již vykazující sociálně deviantní chování (alkoholici, lidé opouštějící výkon trestu, recidivisté a podobně). Tato skupina osob často podléhá trvalé závislosti na pomoci státu a sociálních dávkách. Již v tabulce č. 3 jsme ukázali, že nejvyšší procento nezaměstnanosti v roce 2015 bylo mezi osobami se základním vzděláním, konkrétně 23 %, naopak nejnižší

⁸⁶ Časové řady míry nezaměstnanosti a podílu nezaměstnaných osob. Ministerstvo práce a sociálních věcí [online]. 9. 1. 2018 [cit. 2018-04-11]. Dostupné z: http://portal.mpsv.cz/sz/stat/nz/casove_rady.

⁸⁷ Dostupné z: <https://portal.mpsv.cz/eures/podminky/slovensko/>.

⁸⁸ BUCHTOVÁ, Božena, Josef ŠMAJS a Zdeněk BOLELOUCKÝ. Nezaměstnanost. Praha: Grada, 2013., s. 91.

procento nezaměstnaných vykazovala skupina vysokoškolsky vzdělaných (pouze přes 2 %). Přesto někteří autoři uvádějí jako jednu z rizikových skupin ohroženou nezaměstnaností absolventy středních a vysokých škol. Vysvětlení je zde ale jednoduché, ohroženi jsou především čerství absolventi, tedy osoby do třiceti let věku, kteří hledají své první stálé zaměstnání. Důvodem jejich vysoké míry nezaměstnanosti je absence praktických zkušeností či pracovních návyků, postrádají ale také pracovní kontakty, které orientaci na trhu práce značně usnadňují.⁸⁹ Další rizikovou skupinu tvoří starší lidé. Právě starší lidé mají silný pocit odpovědnosti a silnou touhu opírat se o jistoty. Ze všech zmíněných rizikových skupin je nejvíce postihují psychické důsledky ztráty zaměstnání jako je strach, nejistota a ztráta sebedůvěry, důsledkem čehož může být například alkoholismus či rozpad rodiny.⁹⁰

Rizikovitost dlouhodobé nezaměstnanosti lze sledovat jak z pohledu jednotlivce, tak ale i celé společnosti. Jak se konkrétní člověk vypořádá se ztrátou zaměstnání, závisí na mnoha faktorech, mezi ty hlavní řadíme věk (mladí lidé se vypořádají rychleji než osoby starší), sociální zázemí (člověk žijící v rodině, kde jsou například další dva příjmy oproti člověku, na jehož příjmu závisí rodinné živobytí), oddanost vůči zaměstnání nebo výši finančních závazků. Obecně lze ale konstatovat, že člověk, který byl zvyklý pracovat, po ztrátě zaměstnání zpravidla prožije šok následovaný pocitem radosti z nových příležitostí, pokud ale se nová příležitost nenabídne, upadá do pesimismu a deprese.⁹¹ Nezaměstnanost jedince ovlivňuje bezpochyby kromě jeho samotného i jeho nejbližší okolí, nejvíce rodinu. V rámci rodiny, kde je nezaměstnaná osoba dochází ke změnám personálních vztahů, v postavení a statusu daného člena rodiny a v distribuci domácích prací. Změna postavení v rodině může být nejvíce patrná v rodinách s dospívajícími dětmi, kde o práci

⁸⁹ BUCHTOVÁ, Božena, Josef ŠMAJS a Zdeněk BOLELOUCKÝ. Nezaměstnanost. Praha: Grada, 2013., s. 82-83.

⁹⁰ Tamtéž., s. 85-86.

⁹¹ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 848.

přijde otec. Otec, který je v rodině považován za autoritu, která zajišťuje živobytí, může najednou pocítit pokles autority, jenž může vést k psychologickým změnám v rodině. Dlouhodobá nezaměstnanost jednoho z partnerů také často vyústí v rozvod nebo rozchod partnerů. Výzkumy také ukazují dopad nezaměstnanosti jednoho nebo obou rodičů na dítě. Dítě může začít vykazovat prvky poruch chování, může být ale také negativně ovlivněno jeho budoucí uplatnění na trhu práce. Mezi extrémní důsledky nezaměstnanosti rodiče na dítě řadíme i psychické či fyzické týrání a zanedbávání dítěte.⁹²

Je také důležité nezapomenout na širší sociální okolí jedince, než je samotná rodina. Ačkoliv je celkově v České republice nízká míra nezaměstnanosti, lze pozorovat lokality, kde je míra nezaměstnanosti o něco vyšší, než je tomu u zbytku republiky (například Most nebo Karviná). Důvodem, proč jsou tato města dlouhodobě uváděna jako města s nejvyšší mírou nezaměstnanosti, je například restrukturalizace těžkého průmyslu a úbytek pracovních míst. Nutno také uvést, že vyšší míra nezaměstnanosti se může objevovat i v rámci různých lokalit v jednom městě. Problém znamenají zejména sociálně vyloučené lokality, jejichž typickou charakteristikou je znemožnění vstupu na trh práce pro jejich obyvatele.⁹³ V souvislosti s tím je nutné upozornit na to, že vyšší míra nezaměstnanosti často znamená v určitých městech i podklad pro deviace. V mnoha případech dochází v takto zasažených lokalitách ze strany společnosti či policie k vyšší míře tolerance vůči deviantnímu chování, což pro děti zde vyrůstajících znamená velkou zátěž.⁹⁴

Kromě rodiny a sociálního okolí lze s nezaměstnaností spojit i námi popsané období adolescence. Výše bylo uvedeno, že mladí lidé tvoří jednu z rizikových skupin v souvislosti s ohrožením nezaměstnaností.

⁹² BUCHTOVÁ, Božena, Josef ŠMAJS a Zdeněk BOLELOUCKÝ. Nezaměstnanost. Praha: Grada, 2013., s. 77-79.

⁹³ Sociálně vyloučené lokality budou blíže popsány v kapitole 4.3.3

⁹⁴ Zátěž je zde především zakotvena v procesu sociálního učení. Děti vyrůstající v těchto lokalitách se setkávají s tím, že je zde tolerováno chování, které by jinde bylo sankcionováno.

Nezaměstnanost adolescentů způsobuje prodlužování tohoto vývojového období, důsledkem čehož může být ohrožení osobní identity, identity mužství a ženství, stálá závislost na rodičích a rozpor s rodinnými či společenskými hodnotami. Při neosvojení pracovních návyků v tomto rozhodujícím období hrozí, že jedinec nebude schopen se plně zařadit do pracovního procesu ani v dospělosti. Nuda pak snadno může vést k sociálněpatologickému chování.⁹⁵

Zvýšený výskyt sociálně patologických jevů je jeden z významných důsledků nezaměstnanosti ovlivňující celou společnost. Projevuje se zejména zvýšenou konzumací alkoholu, nikotinu a drog (zejména u mladých lidí), kteří se pomocí těchto látek snaží uniknout od svých problémů a alespoň na chvíli na ně zapomenout. Projevem nezaměstnanosti ve společnosti je i vyšší nemocnost a spotřeba léků, dále také vyšší výskyt sebevražedných pokusů. Dalším průvodním jevem je zvýšení míry kriminality, násilí a konfliktů.⁹⁶ Nezaměstnaní takto mohou činit buď z důvodu opatření si finančních prostředků (majetková kriminalita) nebo z důvodu demonstrace síly a vybitím agrese spojené s pocitem nenávisti či dlouhodobé deprese (násilná kriminalita).

S kriminalitou a nezaměstnaností souvisí také problém se zařazením osob propuštěných z výkonu trestu odnětí svobody nebo z jiných nápravných zařízení zpět do společnosti. Tyto osoby jsou označeny nálepkou delikventa, která v potenciálních zaměstnavatelích budí nedůvěru. Jejich pokus o resocializaci je tímto velmi ztížen, v některých případech se ukáže jako neúspěšný. Při dlouhodobém pobytu v některém z ústavních zařízení za další příčinu nezaměstnanosti lze označit i rozbití struktury sociálních vazeb a dezorientaci na trhu práce.⁹⁷ Pro jedince to v konečném důsledku znamená závislost na pomoci státu či rezignaci, která se může vyústit v bezdomovectví.

⁹⁵ BUCHTOVÁ, Božena, Josef ŠMAJS a Zdeněk BOLELOUCKÝ. Nezaměstnanost. Praha: Grada, 2013., s. 83.

⁹⁶ Tamtéž., s. 79-80.

⁹⁷ MAREK, Jakub, Aleš STRNAD a Lucie HOTOVCOVÁ. Bezdomovectví: v kontextu ambulantních sociálních služeb. Praha: Portál, 2012., s. 39-40.

Bezdomovectví jakožto konečný důsledek nezaměstnanosti bude blíže popsáno v páté kapitole.

Cílem poslední podkapitoly bylo poukázat na specifčnost fenoménu nezaměstnanosti. Popsali jsme, jak tento společenský jev negativně ovlivňuje jak jedince, jeho sociální okolí i celou společnost. Nezaměstnanost lze také považovat za důsledek negativního vlivu rodinného prostředí, ve kterém dítě nemělo šanci si pracovní návyky osvojit. Typickým příkladem takovéto rodiny je rodina, ve které je jeden nebo oba z rodičů nezaměstnaní nebo rodina dysfunkční či ohrožující zdravý vývoj dítěte. Také období adolescence je rozhodující pro pozdější uplatnění na trhu práce a to z toho důvodu, že právě v tomto období se mladý člověk začíná odpoutávat od ochrany a vlivu rodiny a je na něm samotném ve společnosti obstát a najít si v ní své místo.

Třetí kapitola pojednávala o prvcích primární socializace, kterými jsou rodinné prostředí a období adolescence, během kterého probíhá socializace zejména ve vrstevnických skupinách. Tyto dva prvky hrají nejdůležitější roli v životě člověka v ohledu na jeho úroveň vzdělání a pozdějšího uplatnění na trhu práce. Jakožto důsledkem neuplatnění na trhu práce jsme se zabývali také fenoménem nezaměstnanosti a spojili jsme ji právě zejména s rolí rodiny a obdobím adolescence v životě člověka. Upozornili jsme také na skutečnost, že právě tyto socializační prvky, pokud jsou nějakým způsobem narušené, mohou mít na jedince negativní dopad. Takto negativní dopad se může odrážet na jedincově negativně orientovaném životním stylu. Za jednu z podob negativního životního stylu můžeme považovat právě nezaměstnanost. Negativní životní styl může vyústit rizikovým chováním různých forem. Skupiny, které jsou náchylnější k výskytu rizikového chování lze obecně pojmenovat jako skupiny rizikové. Právě rizikové skupiny budou předmětem následující kapitoly.

4. Riziková skupina

Předešlá kapitola se zabývala obecně společenskými souvislostmi vzdělání a uplatnění na trhu práce. Tyto společenské aspekty jsme mimo jiné označili za možné příčiny sociálně deviantního vývoje jedince. Ohrožení páchání sociálních deviací se ale netýká zdaleka všech lidí bez rozdílu. Takto ohroženy jsou skupiny osob, které lze souhrnně označit za rizikové skupiny. Cílem této kapitoly bude především pojmenovat konkrétní rizikové skupiny ve vztahu k sociálně deviantnímu chování.

Pojem riziková skupina je popisován a vysvětlován v závislosti na kontextu vědního oboru a tématu, které tento pojem zpracovávají. Protože témata této práce popisujeme ze sociologického hlediska i zde nás bude primárně zajímat pohled na rizikovou skupinu, který nám nabízí sociologie. Odborná sociologická literatura se v definici rozchází na základě výchozího paradigmatu. Za rizikovou skupinu s ohledem na ohrožení chudobou jsou považovány například matky samoživitelky, etnické menšiny nebo starší osoby⁹⁸. Z hlediska nezaměstnanosti rovněž matky samoživitelky, ale stejně tak i čerství absolventi a absolventky škol, věkově starší lidé nebo lidé s nízkou úrovní vzdělanosti.⁹⁹

V obecném sociologickém dělení lze členy rizikových skupin interpretovat na základě jejich sociálních rolí, a co bylo příčinou nabytí dané role. Někteří jedinci si negativní sociální roli získají sami, (např. pachatelé trestné činnosti, problémoví uživatelé drog, alkoholici, prostitutky, bezdomovci atd.) a někteří situaci vlastním úsilím nemohli ovlivnit (lidé, kteří onemocněli, zestárli, přišli bez vlastního zavinění o práci atd.), tato role jim tedy byla připsána.

⁹⁸ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 452.

⁹⁹ SIROVÁTKA, T., ŠIMÍKOVÁ, I., Politika zaměstnanosti a další opatření na trhu práce v dlouhodobé perspektivě a v průběhu krize. Praha: VÚPSV, 2013., s. 71.

Protože se v této práci budeme blíže zabývat sociálně patologickými jevy, využijeme pohled na termín riziková skupina, jak ho podávají kriminologové nebo sociologové, kteří se zabývají problematikou sociální patologie. Ti nahlíží na rizikové skupiny ve smyslu ohrožení sociálně patologickými jevy. Konkrétní rizikové skupiny budou předmětem této kapitoly.

4.1. Pojem a definice

Z výše uvedeného důvodu rizikovou skupinou pro účely této práce rozumíme soubor jednotlivců, kteří v nějaké formě a různé intenzitě vykazují prvky rizikového chování. Toto rizikové chování se může týkat vztahů mezi lidmi, vztahu k rodině, zaměstnání, dodržování a respektování práva a zákonů, vlastnímu zdraví nebo vztahu k celé společnosti a podobně. Rizikové chování lze definovat jako „takové chování, v jehož důsledku dochází k prokazatelnému nárůstu zdravotních, sociálních, výchovných a dalších rizik pro jedince nebo společnost.“¹⁰⁰

Specifickými rizikovými skupinami jsou pak lidé s různými zdravotními a psychickými omezeními či poruchami. Jde například o poruchy, které řeší obecně medicína (např. psychiatrie), z pedagogického hlediska pak všechny obory speciální pedagogiky a řada aplikovaných psychologických disciplín. I zde je třeba mít na paměti vzájemnou provázanost a prolínání těchto věd. Tyto rizikové skupiny vykazují značná specifika a ukazují na nutnou a nezastupitelnou potřebu multidisciplinárního a přitom individualizovaného přístupu ke skupinám i jednotlivcům.

¹⁰⁰ MIOVSKÝ, Michal. In: KRAUS, Blahoslav. Společnost, rodina a sociální deviace. Hradec Králové: GAUDEAMUS., 2014., s. 22.

4.2. Asociální a antisociální chování jako krajní formy rizikového chování

Za asociální chování se považuje takové chování, které sice narušuje obecně uznávané sociální normy, ale nedosahuje intenzity a formy, která je již postihována trestním právem.¹⁰¹ Za osoby, které se chovají asociálně, můžeme považovat gamblery, osoby nadměrně užívající alkohol, uživatele tzv. měkkých drog a podobně. To ale neznamená, že právě tito jedinci se nechovají již rizikově.¹⁰² Antisociální chování je chování kriminálního charakteru, postihované trestním právem. Tento typ chování je záměrně namířen proti společnosti, jejím normám a hodnotám.¹⁰³ Specifickými skupinami osob, které se chovají asociálně, až antisociálně se budeme zabývat v páté kapitole.

V následujícím textu si uvedeme některé rizikové faktory, které vedou ke zvyšování pravděpodobnosti, že jedinec bude nositelem asociálního nebo antisociálního chování. Jedná se o faktor věku, pohlaví a sociálního zázemí. Všechny z uvedených faktorů jsou pak spojovány s dalším z podstatných faktorů, a to je vzdělanost. Rizikové skupiny z pohledu vzdělanosti jsou předmětem samostatné podkapitoly.

4.3. Rizikové skupiny z pohledu věku, pohlaví a sociálního zázemí

Každý jedinec tvoří jednotu několika aspektů. Třemi hlavními aspekty jsou biologický, psychologický a sociální aspekt. Ty se prolínají v každém

¹⁰¹ HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. Psychologický slovník. Praha: Portál, 2000., s. 212.

¹⁰² Například gambler si může nadělat velké dluhy a dostat se tak do obtížně řešitelné spirály finančních problémů. Není výjimkou, že se pak v této tísní může dopustit i velmi závažné trestné činnosti, například loupežného přepadení.

¹⁰³ HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. Psychologický slovník. Praha: Portál, 2000., s. 212.

z nás, a to v jiné míře a povaze, což dělá každého člověka jedinečným. V následujících podkapitolách si přiblížíme význam rizikových faktorů, které lze souhrnně označit jako faktory buď z biologického, nebo sociálního hlediska, jež pokrývají většinou část člověka jako osobnosti. Zároveň jsou to právě tyto faktory, které jedinec nemůže svým přičiněním změnit nebo si je sám zvolit. V rámci biologického hlediska dále zohledňujeme věk a pohlaví jedince, v rámci sociálního pak jeho sociální zázemí, gender a vzdělanost.

4.3.1. Rizikové skupiny z pohledu věku

Jedinec během svého života prochází několika vývojovými obdobími, přičemž některá z těchto období jsou v rámci celoživotního utváření osobnosti člověka o něco zásadnější, než jiná. Jedním z těchto zásadních období je bezpochyby puberta, která je vývojově zasazena mezi 11. až 15. rokem života. Pubertou rozumíme konzistentní a koordinovanou sérii hormonálních a fyzických změn tvořících základ přechodu od dětství do dospívání.¹⁰⁴ Je více spojena s biologickými změnami, než je tomu v navazujícím vývojovém období adolescence. Období puberty v této práci však zůstane v pozadí za již popsaným obdobím adolescence, a to především z toho důvodu, že oproti pubescentovi adolescent již dosáhl fyziologické zralosti, ale musí se naučit být dospělým v oblastech zkušeností, odpovědnosti, sociálního postavení a také osobnostní svébytnosti¹⁰⁵, přičemž při nezvládnutí těchto úkolů můžeme pozorovat zvýšenou míru rizikovitosti ve vztahu k výskytu rizikového chování.

Vzhledem k jeho zásadnosti je období adolescence charakteristické i pro zvýšenou citlivost pro rozvoj rizikového a problémového chování. To se

¹⁰⁴ SOBOTKOVÁ, Veronika. Rizikové a antisociální chování v adolescenci. Praha: Grada., s. 28.

¹⁰⁵ HELUS, Zdeněk. Dítě v osobnostním pojetí. Praha: Portál., 2009., s. 248.

může týkat jak poškozování zdraví adolescentů (fyzického i psychického) tak i ohrožování společnosti.¹⁰⁶ Na zvýšenou rizikovost lze také nahlížet z jiného úhlu – období adolescence je rizikové vzhledem k pozdější odbouratelnosti nezdravých návyků. Pokud si mladý člověk už v takto raném věku osvojí některé formy asociálního či dokonce antisociálního chování, velmi složitě se jich bude v dospělosti zbavovat. Toto tvrzení lze aplikovat například na relativně běžnou formu asociálního chování, na kouření. Podle výzkumu kuřáctví, ve kterém bylo náhodně osloveno 1 797 osob nad 15 let, jich více než tři čtvrtiny uvedly, že s kouřením začaly do 18 let věku. Asi 30% z nich zasadilo počátek svého kuřáctví mezi 14. a 15. rok jejich života.¹⁰⁷ Také z tohoto důvodu je vhodné zasadit preventivní opatření vůči rizikovému chování právě do období adolescence, což odpovídá navštěvování 2. stupně základní školy.

V období adolescence mezi rizikové chování řadíme hlavně záškoláctví, lhaní, agresivní chování, kriminální jednání, závislostní chování (návykové látky, gambling, závislost na počítačových hrách a internetu atd.) nebo extremismus. Je ale nutné mít na paměti, že naprostá většina adolescentů projde tímto složitým obdobím bez jakýchkoliv problémů.

4.3.2. Rizikové skupiny z pohledu pohlaví a genderu

V návaznosti na hledisko věku a vývojových období jedince je také důležité zmínit nejen pojem pohlaví, ale i pojem gender. Rozlišení a popis těchto dvou pojmů je nutné, neboť nesou různý význam a rozdíly mezi muži a ženami nemusí být pouze původu biologického. Zatímco pod pojmem pohlaví jsou označovány fyziologické a anatomické zvláštnosti definující

¹⁰⁶ MACEK, Petr. *Adolescence*. Praha: PORTÁL, 2003., s. 77.

¹⁰⁷ SOVINOVÁ, Hana. *Vývoj prevalence kuřáctví u dospělé populace ČR: Názory a postoje občanů ČR k problematice kouření (1997-2011)* [online]. Výzkumná zpráva. Státní zdravotní ústav, 2012., s. 21.

ženské a mužské tělo, gender, který byl již výše definován, je pojmem sociálním až psycho-sociálním.¹⁰⁸ Gender je pro okolí člověka viditelný jako souhrn vlastností projevující se v chování, způsobu řeči a komunikace nebo způsobu oblékání. Na rozdíl od pohlaví, gender je neustále vidět.¹⁰⁹

Kromě náchylnosti k různým typům chorob, a to jak infekčním, tak i kupříkladu duševním, má biologické pohlaví vliv i na rizikové chování, jež je stěžejním tématem této práce. Dle studií mají k rizikovému chování vyšší tendenci chlapci a muži. Jedná se především o oblast agresivního a protispolečenského chování. Příčin tohoto chování lze vyvodit několik. Kromě zcela evidentních příčin jako je například vyšší vzrůst a vyšší fyzická zdatnost oproti dívkám a ženám, lze jako další biologickou příčinu v první řadě uvést roli pohlavních hormonů, které u mužů mají vliv na zvýšenou tendenci k agresivitě. U žen je ve srovnání s muži tato tendence nižší.¹¹⁰ Kromě vlivu hormonů může být příčinou rizikového chování i již výše naznačená náchylnost k psychickým poruchám nebo také porucha sociální adaptace. Jedná se o rozpor mezi očekávaným chováním, jež má vůči jedinci okolí a osobností samotného jedince.

Vedle biologické pohlavní identity je nutné, aby si jedinec osvojil identitu genderovou, která může, ale nemusí být v souladu právě s identitou pohlavní. Ženy a muži se v procesu socializace učí genderovým rolím, jejichž plnění je od nich očekáváno okolím a společností. Tyto role jsou pak jedinci zvnitřňovány pomocí pozitivních sankcí (odměn) nebo sankcí negativních (trestů).¹¹¹ Rovněž k podpoře určitého typu chování dochází právě prostřednictvím generového konstruktů.

Genderové role si primárně děti osvojují na základě přístupu svých rodičů. Například agresivita je u rodičů dívek odmítána výrazněji než

¹⁰⁸ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 554.

¹⁰⁹ OAKLEY, Ann. Pohlaví, gender a společnost. Praha: Portál, 2000., s. 123.

¹¹⁰ Tamtéž., s. 40-42.

¹¹¹ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 555.

u chlapců. Okolí dívek také vykazuje vyšší toleranci vůči překračování pravidel ze strany dívky, než je tomu u chlapce. Projevování pasivity a závislosti na druhých je naopak kritizována více u chlapců. Výchova dívek je často zaměřována na podporu altruistického chování a rodinného života. U chlapců je zase podporována příprava na budoucí zaměstnání a uplatnění.¹¹²

S tím souvisí i fakt, že děti se učí svým genderovým rolím na příkladu svých rodičů. Dívky následují matku, chlapci zase otce. Aby identifikace s žáadoucí genderovou rolí proběhla úspěšně, je nutný vřelý a láskyplný vztah rodiče k dítěti. Pokud tomu tak není a rodič se chová vůči dítěti odmítavě či dokonce agresivně, je pravděpodobné, že takto deprivované dítě bude v budoucnu toto chování následovat. Mnohdy může tento negativní vztah mít vliv i na pozdější zvýšené sklony k delikventnímu chování.

Sekundárně se pak děti setkávají s genderovými rolemi například ve škole nebo při jiném setkávání s vrstevníky. Děje se tomu například v rozdílném přístupu učitelů k dívkám a chlapcům, ale také v knížkách, ilustracích a učebnicích.

4.3.3. Rizikové skupiny z pohledu sociálního zázemí

Sociální zázemí jedince je jedním z nejdůležitějších faktorů ovlivňujících jeho život. Největší vliv na utváření osobnosti v procesu socializace má na jedince bezpochyby rodina. O rodině a její roli v socializačním procesu pojednávala již kapitola 3.1. Stejná kapitola se zabývala i vlivem rodinného prostředí na sociálně deviantní vývoj dítěte. Děti z rodin, jež nejsou s to zajistit zdravý vývoj svých potomků, pak tvoří samostatnou rizikovou skupinu. Rizikovost zde spočívá především ve zvýšené náchylnosti k asociálnímu či antisociálnímu chování. Negativní vliv rodinného

¹¹² URBANOVA, Marie, VEČEŘA Miloš a kol. Ženská delikvence. Brno: Masarykova univerzita, 2004., s. 30.

prostředí na pozdější projevy asociálního až antisociálního chování dítěte vysvětluje mimo jiné teorie sociálního učení¹¹³.

Další důležité faktory ve vlivu rodinného prostředí na jedince pak představuje špatné soužití rodičů (časté a prudké hádky mezi rodiči, agresivní chování jednoho rodiče vůči druhému, ale i vůči dítěti), nízké postavení rodiny ve společnosti (rodiče se objevují v pro okolí nepřijatelných sociálních situacích, v jejichž důsledku se dítě stává terčem posměchu okolí) nebo špatná ekonomická situace rodiny.¹¹⁴ Nelze opomenout ani dopad úplnosti rodiny nebo ambivalentního a nestálého chování rodičů ve výchově dítěte.

Velký vliv má i oblast, ve které rodina bydlí. Jako velmi rizikové se ukazují být takzvané sociálně vyloučené lokality. Pojem sociální vyloučení znamená „vyloučení jednotlivců i sociálních skupin z ekonomického a sociálního života (trhu práce a společenských organizací sousedství v majoritní populaci) a tím i možnosti podílet se na právech (především sociálních), životních prostředcích a zdrojích blahobytu sdílených zbytkem populace.“¹¹⁵ Charakteristikami sociálně vyloučených jedinců je odmítnutí integrovat se do majoritní společnosti a nízká úroveň kapitálů vyloučených osob (ekonomický, sociální, kulturní kapitál). Sociální vyloučení má negativní dopad na kohezi celé společnosti. Takto vyloučené osoby se sdružují obvykle do jedné lokality, které jsou vymezeny v rámci krajů nebo měst. Lidé žijící ve vyloučených lokalitách upřednostňují krátkodobé životní strategie, jež jsou cíleny na uspokojování základních životních potřeb. Uvnitř těchto společenství vznikají pravidla a hodnoty, které jsou vzdálené od hodnot majoritní

¹¹³ Tato teorie byla blíže popsána již v kapitole 1.1.

¹¹⁴ FIRSTOVÁ, Jana. Kriminalita mládeže v sociálních souvislostech. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2014., s. 77-78.

¹¹⁵ GABAL, Ivan a Petr VÍŠEK. Východiska strategie boje proti sociálnímu vyloučení: Východiska pro formulaci a implementaci politiky začleňování obyvatel vyloučených lokalit do české společnosti a její sociální a ekonomické struktury [online]. Praha, 2010 [cit. 2018-04-04]., s. 11.

společnosti.¹¹⁶ Vyloučené lokality jsou charakterizovány nižší mírou bezpečnosti, podmínek plynoucích ze životního prostředí a také nižší dostupností služeb. Sociálně vyloučené lokality se také vykazují vysokou mírou nezaměstnanosti a kriminality, která představuje zdroj napětí v rodině a vztazích.¹¹⁷ Nerovnost v životním standardu rodiny ve společnosti vede k nerovnosti v sociální stratifikaci jedince, jejíž konsekvencí je nerovnost životních šancí¹¹⁸.

Životní šance dětí z rodin s nízkým socioekonomickým statusem jsou na celkově nižší úrovni, než je tomu u dětí z rodin vysoce postavených. Kromě toho děti vyrůstající v těchto rodinách přejímají modely chování, které jim jejich okolí představuje. Často se tak ocitají v pasti, ze které nemohou uniknout, protože jim chybí potřebné vzdělání, kvalifikace a sociální dovednosti. Životní šance ovlivňují člověka po celý jeho život a promítají se zejména v životním stylu a rozdílném pocitu identity.¹¹⁹ Právě tyto dva aspekty mohou být demonstrovány prostřednictvím rizikového chování.

Rizikové chování mohou ale také vykazovat děti, které pocházejí ze vzdělanostně a ekonomicky saturovaných rodin. Vyšší ekonomické postavení ovšem neznamená, že rodiče dítěti poskytují plnou péči, naopak, vzhledem k vyšším nárokům okolí a vysokému pracovnímu vytížení rodičů bývají potřeby dítěte v některých případech opomíjeny, což jim bývá nahrazováno např. vysokým kapesným nebo drahými dary.

Další významnou sociální skupinou, kromě rodiny, může být skupina vrstevnická. Především pro dospívající jedince hrají vrstevnické skupiny důležitou roli. Právě tyto skupiny poskytují oporu v období, kdy v životě

¹¹⁶ POSPÍŠILOVÁ, Kateřina. Sociální vyloučení a úloha Policie ČR: metodická příručka pro realizaci vzdělávacího kurzu. Praha: Člověk v tísni, c2008., s. 27.

¹¹⁷ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 462.

¹¹⁸ Za determinanty životních šancí považujeme statky, životní podmínky nebo životní zkušenosti.

¹¹⁹ MAREŠ, Petr. Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999., s. 32-33.

jedince klesá vliv rodiny, nebo se vyskytují neshody s dospělými. Zároveň ale negativní vrstevnické skupiny (party) jsou výrazným kriminogenním, tedy sociálně rizikovým faktorem.

Vliv rodiny a vrstevnických skupin na jedince byl blíže popsán ve třetí kapitole, také se mu budeme věnovat v rámci páté kapitoly, kde bude uveden konkrétní dopad na specifické sociálně patologické jevy.

4.4. Rizikové skupiny z pohledu vzdělanosti

Je obecným předpokladem, že nositelé asociálního nebo antisociálního chování mohou například kromě zátěže ve formě poruch chování nebo psychických poruch vykazovat i podprůměrnou úroveň vzdělanosti. Je ale nutné zmínit, že ne vždy toto tvrzení platí. Fakt, že jedinec nemá dokončené základní vzdělání, ještě nemusí znamenat, že musí být nutně členem sociálně rizikové skupiny a dokonce se sociálně rizikově chovat. Protože se však nižší stupeň vzdělanosti u členů sociálně rizikových skupin vyskytuje relativně často, lze tento faktor považovat za rizikový. Na tuto skutečnost by se měla ohlížet zejména primární, v některých ohledech i sekundární prevence.

V naší společnosti lze rozlišit několik druhů příčin nedokončeného nebo nízkého stupně vzdělání, od kterých se odvíjejí i takzvané rizikové skupiny. První příčinou může být podnětově chudé rodinné prostředí. Britský sociolog Basil Bernstein je autorem teorie, jež popisuje příčinnou souvislost mezi příslušností k určité sociální vrstvě a řečovým kódem neboli formou řeči ovlivňující školní úspěšnost dětí. Dle Bernsteina děti pocházející z nižších vrstev uplatňují kód omezený, který je zaměřen spíše jen na praktické zkušenosti. Naopak děti z vrstvy střední třídy používají kód rozvinutý, kde se už ukazuje schopnost vyjádřit i myšlení abstraktní. Děti s rozvinutým kódem pak ve škole vykazují vyšší míru úspěchu než děti s omezeným řečovým

kódem.¹²⁰ V návaznosti na dříve zmíněnou teorii Pierra Bourdieua (kapitola 1.2) ovlivňuje vzdělanost příslušníků dané rodiny i její možnost disponování s kulturním kapitálem, přičemž děti z rodin s nízkým kulturním kapitálem jsou velmi často ve vzdělávacím procesu znevýhodňovány.

Kromě chybějících nebo nedostatečných podnětů v rodině je také důležitým faktorem nízké vzdělanosti i pojmání vzdělání jako hodnoty a normy v dané rodině. Jestliže rodina na vzdělání svých potomků neklade důraz a nezaujímá místo v jejím hodnotovém žebříčku, je pravděpodobné, že děti vyrůstající v takovéto rodině budou samy později vykazovat nižší míru vzdělanosti oproti dětem z rodin, ve kterých je vzdělání považováno za jednu z podstatných hodnot. Negativní rodinné prostředí může mít i jiné podoby. Mimo nevěnování se dítěti a jeho školním povinnostem se také objevují případy, kdy jsou na dítě ze strany rodičů kladeny nepřiměřeně vysoké nároky. Pokud dítě, zcela neúmyslně (například z důvodu nižších inteligenčních schopností), není schopno splňovat vysoké nároky svých rodičů, často se potýká s pocitem méněcennosti nebo s nenávisí vůči škole a vzdělání.

Rizikovost s ohledem na nižší úroveň vzdělanosti zvyšuje také případná specifická z hlediska etnicity. Nízká vzdělanostní úroveň u etnických menšin může být zapříčiněna jak diskriminací ze strany majoritní společnosti, tak i rozdílností v hodnotovém systému příslušníků daných minorit, jejich kulturními zvláštnostmi nebo jazykovou bariérou. S tím souvisí i již zmíněný koncept sociálního vyloučení, který se projevuje často právě v nízké úrovni vzdělání a s tím spojeným omezeným přístupem na trh práce. Děti ze sociálně vyloučených lokalit se často potýkají s nízkou motivací, neschopností rodičů je ve vzdělávání podporovat nebo i s negativním přístupem školy a učitelů, kteří dítěti všemi způsoby dávají najevo jeho odlišnost.¹²¹ V důsledku toho se etnické minoritní skupiny ukazují být rizikovou skupinou, která může páchat

¹²⁰ GIDDENS, Anthony. Sociologie. Praha: ARGO, 2013., s. 765-766.

¹²¹ POSPÍŠILOVÁ, Kateřina. Sociální vyloučení a úloha Policie ČR: metodická příručka pro realizaci vzdělávacího kurzu. Praha: Člověk v tísni, c2008., s. 28.

trestnou činnost. Často se tomu děje i kvůli stereotypizaci či labellingu příslušníků minorit ze strany majoritní společnosti.

Pojem riziková skupina je třeba chápat sice komplexně, ale s jasným vymezením souboru jedinců, kteří danou skupinu tvoří. Jde nejen o odborný popis a analýzu problému, ale zejména aplikaci do praxe v oblasti práce s touto skupinou. Cílem práce s těmito skupinami by mělo, mimo jiné, být aplikování preventivních opatření, aby se, pokud možno co nejvíce, snížila rizika, která jsou s touto skupinou a jejími členy spojena. Mezi podstatná opatření práce s rizikovými skupinami řadíme především zapojení členů těchto skupin do běžného života majoritní společnosti a najít jim takové místo v ní, aby se cítili spokojeni. Jedním ze základních faktorů dosažení tohoto cíle je vzdělanost a uplatnění na trhu práce.

Cílem čtvrté kapitoly bylo představit pojem riziková skupina a vysvětlit jeho význam zejména ve vztahu k sociálně deviantnímu chování. Je nutné uvést, že rizikovost je odvozena na základě charakteristik skupin osob majících nějaký druh potíží. To znamená, že nejdříve se zkoumají problémové skupiny osob a co mohlo být příčinou jejich problémů a až poté se na základě konkrétních poznatků pojmenovávají rizikové faktory, které byly v průběhu bližšího zkoumání odvozeny. Tyto faktory v mnoha případech nebývají samostatné a oddělené a často dochází k souběhu několika rizikových faktorů najednou. V návaznosti na předchozí kapitolu zabývající se společenskými souvislostmi vzdělání a trhu práce jsme vytyčili několik aspektů, pomocí kterých lze rizikové skupiny definovat. Těmito aspekty byl věk, pohlaví a gender a sociální zázemí jedince, z nichž vyplývá i poslední jmenovaný aspekt, aspekt vzdělanosti.

V následující kapitole si představíme tři konkrétní formy sociálně deviantního chování, na které budeme detailněji aplikovat dříve popsané sociální souvislosti.

5. Vybrané sociálně deviantní jevy

Již v předchozím textu jsme upozornili na skutečnost, že vymezit rizikovou skupinu jen formami a způsoby rizikového nebo sociálně deviantního chování jejích členů je velmi obtížné. Většinou jde o soubor více či méně existujících znaků dané skupiny a dělení je zpravidla provedeno podle dominujícího znaku. To ale neznamená, že se tyto znaky neprolínají a u různých členů této skupiny nejsou zastoupeny v různém poměru a hlavně dynamice a vlivu na chování jedince. Například sociálně riziková skupina bezdomovců neznamená, že všichni její členové nadměrně pijí levný alkohol, zanedbávají hygienu, žebrají nebo se živí drobnou kriminalitou. Přesto se tyto znaky u řady z nich vyskytují a jsou považovány za typické a určující.

Teoriemi vzniku sociálních deviací, zejména těmi sociologickými, jsme se věnovali podrobněji již v první kapitole. Popis konkrétních rizikových faktorů u vzniku sociálních deviací byl cílem čtvrté kapitoly.

V páté kapitole se budeme blíže orientovat na skupiny osob vykazujících prvky závislostního chování, dále na osoby bez domova a na skupiny odsouzených mužů a žen. Odsouzenými osobami myslíme ty, které vykazovaly prvky kriminálního chování a následně byly v rámci trestního řízení uznány vinnými. Výše uvedené skupiny jsou nositeli rizikového chování, jež je zapříčiněno několika faktory, které byly popsány v předešlém textu. Každý z popsaných sociálně deviantních jevů posléze uvedeme do souvislosti se vzdělaností a trhem práce. Jak jsme naznačili výše, v této kapitole popíšeme tři vybrané sociálně deviantní jevy, kterými jsou závislostní chování, kriminalita a bezdomovectví.¹²² Tyto jevy byly zvoleny především z toho důvodu, že jsou v současné společnosti považovány za nejrozšířenější a lze je považovat za nejvíce spojované se vzdělaností a uplatněním na trhu práce.

¹²² MÜHLPACHR, Pavel. Sociopatologie. Brno: Masarykova univerzita, 2008.

5.1 Závislostní chování

Závislostní chování je kombinací sociálních, psychologických a biologických faktorů, přičemž záleží na okolnostech, které ovlivní, jaký z faktorů bude v konkrétním případě rozhodující. Kromě chroničnosti je dalším ze základních rysů závislosti i jednání, které závislí jedinci vykonávají pro získání látky, vykazující se stejnou důležitostí jako objekt závislosti samotný. Závislost se může projevat vůči látce (alkohol, drogy), může mít ale také podobu nelátkovou (patologické hráčství, sexuální chování, závislost na práci, sektách). V kontextu této práce lze za významný příklad nelátkové závislosti považovat první uvedené, tedy patologické hráčství. Hra umožňuje jejímu hráči únik od jeho sociálního okolí a problémů, chvilkově pomáhá odbourat tenzi a agresi, zároveň přináší odlehčení a relaxaci. Na opačné straně situací ale tenzi a agresi způsobuje, zejména když je gambler v nouzi. Postupně hra ztrácí své pozitivní atributy a funkce, přičemž vývoj gamblerství lze přirovnat k drogové závislosti, zde je ale na rozdíl od drogových závislostí důležitý fakt, že gambler jedná bez pocitu nelegálnosti jednání.¹²³ V souvislosti se vzdělaností a uplatněním na trhu práce je nutné uvést, že jednou z rizikových skupin ohrožených výskytem závislosti na hazardních hrách jsou nezaměstnaní a ti, kteří selhali buď ve škole, nebo v zaměstnání. Nezaměstnanost je však častěji důsledkem hazardní hry než její příčinou.¹²⁴

Ačkoliv se míra výskytu nelátkových závislostí zvyšuje, za nejrozšířenější typ závislostního chování lze považovat to tradiční neboli látkové.¹²⁵ Mezi osobami vykazujícími závislostní chování vůči látce tvoří početně největší a nejrizikovější skupinu uživatelé drog. Proto se drogy staly zejména problémem zdravotnickým, psychologickým, kriminologickým, sociálním a právním. Zdravotnické hledisko spočívá zejména v souvisejícím

¹²³ MÜHLPACHR, Pavel. Sociopatologie. Brno: Masarykova univerzita, 2008., s. 89-90.

¹²⁴ Tamtéž., s. 94.

¹²⁵ Tamtéž., s. 56-57.

nebezpečí přenosných infekčních chorob (AIDS, žloutenka typu C) i zhoršování celkového zdravotního stavu, který někdy končí i závažným zdravotním postižením (invaliditou). Psychologický aspekt je přímo dán závislostním chováním, poškozováním duševního zdraví a v krajních případech i suicidalitou.¹²⁶ Právní aspekt je dán chováním společnosti k uživatelům drog, kdy trestní právo je krajním prostředkem regulace chování členů společnosti. Ve výčtu nelze opominout ani aspekt viktimologický, kdy řada uživatelů drog se stává oběťmi vydírání, nucení k prostituci a podobně. Ze sociologického hlediska, které zkoumá sociální kontext, se jedná o vytváření sociálních skupin a celé toxikomanické subkultury. K vyšší koncentraci závislostního chování v mnoha případech dochází u obyvatel vyloučených lokalit a podobně. Na tuto skutečnost navazuje kriminologické hledisko, jež zaměřuje svou pozornost na delikvenci a kriminalitu. Užívání drog může být příčinou jak relativně činů méně závažných a nenásilných (krádeže v supermarketech) až po nejzávažnější zločiny jakými jsou loupeže, přepadení nebo vraždy.

Z hlediska typu zneužívané drogy patří na české drogové scéně k nejčastějším alkohol, který však společně s kofeinem a nikotinem považován za drogu legální, u dospělých osob společensky tolerovanou, pokud jeho konzumace nepřekročí morální sociální normy nebo není pod jeho vlivem spáchán trestný čin. Dalšími návykovými látkami jsou kanabinoidy (například marihuana), stimulancia (zejména pervitin a extáze), opiáty (heroin) a halucinogeny (LSD). Zneužívanými látkami jsou i těkavé látky nebo nové syntetické drogy.¹²⁷

Zneužívání návykových látek začíná ve většině případů v období adolescence, která je, jak jsme uvedli dříve, považována za zásadní období ve vývoji osobnosti jedince. Nárazové experimentování s drogami začíná ještě

¹²⁶ NEŠPOR, Karel. Návykové chování a závislost. 3., aktualiz. vyd. Praha: Portál, 2007., s. 9-11.

¹²⁷ ONDREJKOVIČ, Peter a ED. [ET AL.]. Sociálna patológia. 2. rozšírené vyd. Bratislava: Veda, 2001., s. 167-169.

dříve. V případě závislostního chování je nejvíce mezi mladými osobami zastoupena konzumace alkoholu, kouření cigaret a zkušenosti s konopnými látkami, zejména marihuanou. Mezi příčiny řadíme typ vrstevníků, se kterými se jedinec setkává a způsob trávení volného času. Vliv přátel a vrstevnických skupin na užívání alkoholu a jiných drog mimo jiné zkoumala Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD) uskutečněná v České republice v roce 2011¹²⁸. Studie byla provedena mezi 3 913 studenty 364 různých škol narozených v roce 1995. Mezi zařazené školy patřily základní školy, víceletá gymnázia, střední školy či odborná učiliště. Výzkum ukázal, že nejčastěji se mladiství dostali k drogám přes své přátele (přes 24 % respondentů) nebo starší sourozence (kolem 8 %). Někteří z žáků dokonce uvedli, že drogu dostali od jednoho ze svých rodičů nebo od cizího člověka, 60 % dotazovaných žáků uvedlo, že nikdy drogu neužilo. Vliv vrstevnických skupin se ukázal i v motivu prvního užití drogy. Za ten respondenti nejčastěji uvedli zvědavost (23 % žáků ZŠ a 35 % žáků SŠ) a druhým nejčastěji objevujícím se motivem byl vliv party, ze které nechtěli být vyloučeni nebo se nechtěli vzdát svého postavení v ní (celkem asi 15 %). Mezi další motivy mladiství řadili nudu či zapomenutí na starosti.

Závislostní chování v adolescenci není ale pouze spojeno pouze s látkovými formami. Stále čtenější se stává závislost na hraní her, ať už hazardních nebo elektronických. Hraní her podporuje u jedinců, zejména chlapců, agresivní chování, a to jak v krátkodobém či dlouhodobém časovém horizontu. Výsledkem může být až nepřátelství a spory s autoritami. V případě závislosti na hrách lze hledat příčinu především v neefektivním využití volného času.¹²⁹

¹²⁸ CSÉMY, L., CHOMYNOVÁ, P., SADÍLEK, P. ESPAD 11 – Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách, Česká republika. Praha: Úřad vlády ČR., 2011.

¹²⁹ SOBOTKOVÁ, Veronika. Rizikové a antisociální chování v adolescenci. Praha: Grada., 2014., s. 47.

Nyní ke vztahu závislostního chování a vzdělání. Z hlediska sledovaného tématu mohou být drogy příčinou nedokončeného vzdělání (zejména středního odborného bez maturity), což se pak projevuje i v obtížích při uplatnění na trhu práce a dále pak nízké mzdě. O problému pojednáme podrobněji v dalším textu.

Mioviský¹³⁰ vypracoval se svým kolektivem studii o uplatitelnosti léčených uživatelů návykových látek na trhu práce. Ačkoliv je nutné upozornit na limity citované studie, zejména co do počtu respondentů, některá zjištění mohou být považována za ilustrativní a typická pro celou oblast sociálně deviantních jevů z pohledu vzdělanosti a zaměstnanosti.

Autoři zkoumali celkem 63 klientů protitoxikomanických oddělení psychiatrických léčeben, následné péče v doléčovacím centru a v substitučních programech ve věku průměrně 26 let. Metodou použitou pro sběr dat bylo zejména studium spisů klientů, statistik a přehledů, také anamnestický dotazník a polostrukturované rozhovory a ohniskové skupiny.

Se zřetelem k zadání diplomové práce uvádíme některá zjištění autorů. Výzkum ukázal, že neukončené základní vzdělání měl pouze jeden respondent, dokončené základní vzdělání 27 osob (43 %), učební obor bez maturity absolvovalo 24 klientů a maturity jich dosáhlo devět. Vyššího odborného vzdělání a vzdělání vysokoškolského dosáhly dohromady 4 osoby.

Z uvedeného se potvrzuje obecně známý fakt, jenž bude doložen více i v dalším textu, že se zvyšujícím se stupněm vzdělanosti klesá i pravděpodobnost sociálně rizikového chování. Jsme si ale plně vědomi faktu, že kupříkladu počet vysokoškoláků v celkové populaci je výrazně nižší než například počet osob vyučených bez maturity. Proto výše uvedená zjištění je třeba chápat jako zjištění vztahující se ke zkoumanému vzorku.

¹³⁰ Mioviský, M. et al.: Závěrečná zpráva projektu analýzy potřeb léčených uživatelů návykových látek z hlediska jejich uplatitelnosti na trhu práce. SCAN, Centrum adiktologie Psychiatrické kliniky a VFN 1. LF UK v Praze, 2006.

Dalším zajímavým zjištěním je dosažené vzdělání rodičů respondentů. Co se týče matek respondentů, 23 jich bylo vyučených a stejný počet matek dosáhl maturity (dohromady 73%), 13 % matek mělo vysokoškolské vzdělání. Pouze jedna z nich neměla dokončené základní vzdělání. Vyučených otců bylo přes 50 %, maturitu mělo 12 otců (o 11 méně než matek).

Autoři studie dále zjišťovali, zda rodiče respondentů pracovali. Zjistili, že v posledních deseti letech odpracovalo celých deset let 80 % matek a 84 % otců. Z uvedeného můžeme odvodit, že respondenti (problémoví uživatelé drog) nepocházeli co do vzdělání a zaměstnanosti (způsobu obživy, práce) rodičů ze sociálně deviantního prostředí. Kvalita rodinného zázemí klientů, popřípadě přítomnost sociálně deviantního nebo rizikového chování u rodičů zkoumána nebyla.

Co se současné zaměstnanosti samotných respondentů týká, téměř 38 % je nezaměstnaných a evidovaných na úřadu práce, přibližně 14 % je pak nezaměstnaných a bez evidence na úřadu práce (pobírá sociální dávky nebo jsou zcela bez prostředků). Necelých 30 % dotazovaných má stálé zaměstnání. Z výzkumu také vyplynulo, že asi 20 % klientů nemá vůbec žádné zkušenosti se zaměstnáním.¹³¹

Novější celonárodní výzkum vedl Národní registr léčby uživatelů drog v roce 2016.¹³² V tomto výzkumu bylo dosažené vzdělání a zaměstnanost uživatelů drog zkoumáno pouze v souvislosti se skupinou zneužívaných drog. Blíže zkoumány byly osoby, jež žádaly o léčbu v roce 2016, kterých bylo celkem 2 766. Ve výzkumu jsou zohledňovány i drogy nelátkového charakteru. Pro ilustraci uvedeme některá zjištění výzkumu. U uživatelů konopných látek a pervitinu převládalo základní vzdělání (55 %), uživatelé ostatních návykových látek nejčastěji dosáhli středoškolského vzdělání. „Největší podíl

¹³¹ Miovský, M. et al.: Závěrečná zpráva projektu analýzy potřeb léčených uživatelů návykových látek z hlediska jejich uplatitelnosti na trhu práce. SCAN, Centrum adiktologie Psychiatrické kliniky a VFN I. LF UK v Praze, 2006., s. 6-11.

¹³² Aktuální informace Ústavu zdravotnických informací a statistiky České republiky: Léčba uživatelů drog v ČR v roce 2016 [online]. Praha: ÚZIS ČR, 2017.

středoškolsky vzdělaných s maturitou bylo mezi problémovými hráči hazardních her (39 %). Vysoký podíl středoškoláků byl rovněž mezi uživateli sedativ a hypnotik (32 %) a alkoholu (28 %). V těchto dvou skupinách byl největší podíl vysokoškoláků. Nejvyšší podíl osob s pravidelným zaměstnáním byl mezi patologickými hráči (58 %) a uživateli alkoholu (41 %). Nezaměstnaní převládali mezi uživateli pervitinu (53 %), opioidů (48 %) a konopných látek (43 %).¹³³

Miovský s kolektivem zkoumali i faktory, které respondenti vnímají jako největší problémy při svém uplatnění na trhu práce. V závěru došli ke třem hlavním faktorům, a to záznam v rejstříku trestů, nedokončené nebo nedostatečné vzdělání a žádná, nebo nedoložitelná praxe. Dalšími faktory jsou podle citované studie ty, „které mají buďto vztah k užívání návykových látek nebo se paralelně existujícími somatickými či psychickými komplikacemi. Jde např. o malou schopnost zvládat konflikty a frustrující situace, nedostatky v komunikaci a obtížné zvládání běžných sociálních situací, obavy z prozrazení drogové historie, vzhled a nekonformita v chování atd.“¹³⁴

Autoři výzkumu si také povšimli fakt, že ačkoliv mnozí respondenti nemají dokončené vzdělání (zejména ve své vlastní profesi) a tím pádem jsou jim nabízena neatraktivní místa s nízkým finančním ohodnocením, mají v souvislosti s uplatněním na trhu práce očekávání a přání, která jsou v ostrém rozporu s reálnými možnostmi na trhu práce. Důsledkem toho ztrácejí jedinci motivaci, která hraje nejdůležitější roli v úspěšném návratu do společnosti (a to jak u uživatelů drog, tak i u propuštěných vězňů). Jako významný motivační prvek pro udržení zaměstnání dotazované osoby uvedly členění pracovních úseků na menší části nebo týdenní vyplácení výplaty.¹³⁵

¹³³ Aktuální informace Ústavu zdravotnických informací a statistiky České republiky: Léčba uživatelů drog v ČR v roce 2016 [online]. Praha: ÚZIS ČR, 2017., s. 13.

¹³⁴ Miovský, M. et al.: Závěrečná zpráva projektu analýzy potřeb léčených uživatelů návykových látek z hlediska jejich uplatitelnosti na trhu práce. SCAN, Centrum adiktologie Psychiatrické kliniky a VFN I. LF UK v Praze, 2006., s. 17.

¹³⁵ Tamtéž.

5.2 Kriminalita

Kriminalita neboli trestná činnost je další z forem negativní sociální deviace. Jedná se o antisociální chování, které je nepřípustné a sankcionované trestním právem.¹³⁶ Dělení kriminality je závislé na zohledňovaných faktorech. Tím základním je na dva druhy kriminality, na kriminalitu zjevnou a latentní (skrytou). Jiné dělení může zohledňovat například kriminalitu dle jejích forem. Tou může být pak kriminalita majetková, hospodářská, mravnostní nebo násilná. Velkou většinu (80 %) z celkové nahlášené kriminality tvoří kriminalita majetková. Na vzestupu jsou takzvané nové formy kriminality, jejichž příkladem je kriminalita bílých límečků. Tímto termínem označujeme kriminalitu páchanou osobami působícími zejména ve státním a správním aparátu. Další nová forma kriminality je organizovaný zločin vyznačující se latentností a sníženou odhalitelností nelegálního jednání nebo terorismus. Kriminalita se koncentruje zejména do velkých měst, která se vykazují vysokou mírou anonymity a migrace. Ohrožení městského obyvatelstva spočívá především v pouliční kriminalitě, krádežích, loupežích nebo krádežích aut.¹³⁷

Stav kriminality sledují orgány trestní justice nebo různé výzkumy kriminality, které ji evidují jako trestné činy. Jedná se však o stav registrované kriminality, tu skutečnou je nemožné sledovat (vzhledem k nenahlášení mnoha trestných činů), proto se její stav jen kvalifikovaně odhaduje.

Obecné teorie příčin sociálně deviantních jevů byly popsány v první kapitole této práce a lze je aplikovat i na kriminalitu. Je možné tedy nalézt příčiny biologického, psychologického a sociálního rázu. Mezi konkrétní příčiny kriminality týkající se přímo pachatelů kriminality mnozí autoři zařazují kupříkladu složky jeho osobnosti (jako jsou například inteligence nebo

¹³⁶ ONDREJKOVIČ, Peter a ED. [ET AL.]. Sociálna patológia. 2. rozšírené vyd. Bratislava: Veda, 2001., s. 112-113.

¹³⁷ MÜHLPACHR, Pavel. Sociopatologie. Brno: Masarykova univerzita, 2008., s. 130-134.

emocionalita), motiv (například byl trestný čin spáchán pro uspokojení osobní potřeby pachatele nebo z důvodu přítomnosti psychického onemocnění?), věk nebo pohlaví pachatele. Zejména u mladistvých pachatelů trestné činnosti je charakteristická trojice faktorů, a to dysfunkční rodina, trestní anamnéza a nízké vzdělání.¹³⁸

Kriminalita mládeže a mladistvých jakožto velmi specifický sociálně patologický jev má své charakteristické rysy, jimiž je v první řadě skupinovitost. Tento rys nás vede zpět k tvrzení, že z velké části adolescenta ovlivňuje vrstevnická skupina, protože právě ve skupinách vrstevníků je páchána většina trestných činů. Mezi další charakteristické rysy řadíme například neschopnost odložení uspokojení svých potřeb nebo nadměrnou brutalitu. Nejčastějším typem kriminality páchané mladistvými je kriminalita majetková (krádeže, vloupání, loupeže), výjimkou nejsou ani trestné činy jako ublížení na zdraví, pohlavní zneužívání nebo výtržnictví.¹³⁹ Příčinou kriminality páchané vrstevnickými skupinami je kromě nedostatku finančních zdrojů také negativní prožívání volného času. Děti bez nebo s málem volnočasových aktivit se často bezcílně potulují či navštěvují restaurační zařízení, bary nebo herny, hlavním spouštěčem kriminálního jednání je v těchto případech nuda.¹⁴⁰

Ačkoliv při bližším pohledu na statistiky kriminality páchané mladistvými můžeme sledovat výrazně snižující se trend – pro srovnání v roce 2000 bylo policejně stíháno 8 905 mladistvých, v roce 2016 jich bylo 2 458¹⁴¹, nelze tento specifický patologický jev přehlížet. Takto výrazný pokles lze vysvětlit vyšší mírou latence kriminality mladistvých¹⁴² nebo nižším celkovým

¹³⁸ MÜHLPACHR, Pavel. Sociopatologie. Brno: Masarykova univerzita, 2008., s. 135.

¹³⁹ FIRSTOVÁ, Jana. Kriminalita mládeže v sociálních souvislostech. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2014., s. 33-35.

¹⁴⁰ Tamtéž., s. 103.

¹⁴¹ DIBLÍKOVÁ, Simona a kol. Analýza trendů kriminality v České republice v roce 2016 [online]. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2017., s. 48-53.

¹⁴² Vyšší míra latence je v nejrůznějších hypotézách vysvětlována například vysokou materiální úrovní současné společnosti (oběti majetkové trestné činnosti – která je mladistvými páchána nejčastěji, mají nižší tendenci hlásit újmu orgánům činným v trestném řízení. Dále je

počtem osob v určitém věku (demografické změny). Nižší míra kriminality se odráží i na celkovém počtu odsouzených mladistvých osob, kterých v roce 2016 bylo 1 327, zatímco v roce 2010 jich bylo 2 405.¹⁴³ U mladistvých pachatelů je častěji využíváno trestu podmíněného odsouzení, podmíněného odsouzení s dohledem nebo obecně prospěšné práce.

Významným kriminogenním faktorem je i výše zmíněné závislostní chování.¹⁴⁴ Tyto dva faktory jsou však v navzájem závislém vztahu. Jedno může být posilováno druhým a naopak. V praxi to znamená, že osoby pocházející z kriminálního prostředí jsou více ohroženy návykovým chováním a naopak osoby vykazující závislostní chování jsou vystaveny vyššímu riziku zapojení do trestné činnosti. Příkladem trestného činu související s návykovými látkami je například způsobení dopravní nehody s následkem smrti při jízdě pod vlivem návykové látky, násilné jednání pachatele, výtržnictví, prodej drog nebo kuplířství.¹⁴⁵ S výše popsanou hazardní hrou jakožto nelátkovou závislostí mohou být spojeny trestné činy, jako je padělání, podvod, krádež nebo zpronevěra.¹⁴⁶

V kapitole 2.3 jsme uvedli, že vzdělání je považováno za jeden z předpokladů úspěšnosti v životě a zařazení člověka do společnosti. Krajním vyústěním neúspěchu se stává sociálně deviantní chování, v mnoha případech právě i kriminalita. Ve vztahu ke vzdělání je možné pozorovat vzorec, který začíná neúspěšností ve škole, pokračuje nízkým nebo nedokončeným vzděláním přes neschopnost si najít nebo udržet zaměstnání ke ztrátě motivace. Důsledkem ztráty motivace si jedinec nezíská potřebné pracovní návyky

třeba vzít v potaz i časové náklady oběti k nahlášení újmy ve srovnání s pravděpodobností, kdy bude pachatel skutečně dopaden.

¹⁴³ Ministerstvo spravedlnosti. Ročenky kriminality., Statistický portál infoData, <http://cslav.justice.cz/InfoData/statisticke-rocenky.html>; roky 2010, 2016.

¹⁴⁴ HOLCR, Květoň. Kriminologie. Praha: Leges, 2009., s. 64-74.

¹⁴⁵ GRIVNA, Tomáš, Miroslav SCHEINOST a Ivana ZOUBKOVÁ. Kriminologie. Praha: Wolters Kluwer, 2014., s. 324-325.

¹⁴⁶ MÜHLPACHR, Pavel. Sociopatologie. Brno: Masarykova univerzita, 2008., s. 92.

a k zajištění financí mu slouží buď „parazitický“ způsob života (spoléhání se na sociální dávky) nebo právě nelegální výdělečná činnost vedoucí k trestu odnětí svobody.¹⁴⁷

K praktické ukázce vztahu vzdělanosti a kriminality nám poslouží statistika zveřejněná ve statistické ročence Vězeňské služby České republiky z roku 2015.

Stejně jako u statistik vzdělanosti celkového obyvatelstva, i zde se za osoby bez vzdělání považují ty, které nedokončily ani první stupeň základní školy, za osoby s nedokončeným vzděláním jsou považovány osoby, jež zanechaly školy v průběhu studia na druhém stupni základní školy. Středoškolské vzdělání bez maturity je vzdělání trvající jeden nebo dva roky a je určené pro absolventy základní školy speciální.

¹⁴⁷ HOLCR, Květoň. Kriminologie. Praha: Leges, 2009., s. 70.

Tabulka 4¹⁴⁸ Vzdělanost vězňených osob v roce 2015

Nejvyšší dosažené vzdělání	Muž	Žena	Celkem	Celkem v %
nezjištěno (cizinci), neuvedeno	239	13	252	1 %
zvláštní škola	420	43	463	3 %
bez základního vzdělání	30	15	45	0 %
nedokončené základní	320	34	354	2 %
základní vzdělání	7794	660	8454	45 %
vyučení bez maturity	6768	283	7051	37 %
vyučení s maturitou	437	21	458	2 %
středoškolské vzdělání bez maturity	93	14	107	1 %
středoškolské všeobecné vzdělání s maturitou	214	37	251	1 %
středoškolské odborné vzdělání s maturitou	1003	125	1128	6 %
vyšší odborné	12	4	16	0 %
vysokoškolské vzdělání - bakalářské	50	9	59	0 %
vysokoškolské vzdělání – magisterské	61	4	65	0 %
vysokoškolské vzdělání - inženýr	103	13	116	1 %
vysokoškolské vzdělání - doktorské	24	7	31	0 %
Celkový součet	17568	1282	18850	100,0 %

Údaje uvedené v tabulce číslo 4 nám ukazují, že z celkového počtu 18 850 vězňených osob nemělo základní vzdělání přibližně 5 % osob (součet osob, které uvedly jako nejvyšší dosažené vzdělání zvláštní školu, bez základního vzdělání nebo nedokončené vzdělání). Zcela prokazatelně nejvyšší procento (45 %) vězňených osob disponuje vzděláním základním. Druhou nejpočetnější skupinu v českých věznicích tvoří vyučení jedinci bez maturity (37 %), třetí středoškolsky odborně vzdělaní jedinci s maturitou. Nejnižší počet vězňených osob byl zaznamenán u osob s vysokoškolským vzděláním. Nízký

¹⁴⁸ VĚZEŇSKÁ SLUŽBA ČR. Statistická ročenka 2015 [online]., Odbor správní Generálního ředitelství Vězeňské služby České republiky., s. 91.

počet vězňených osob se středoškolským vzděláním bez maturity lze vysvětlit tím, že v České republice je málo osob, jež tuto formu vzdělávání navštěvují.

Můžeme si povšimnout, že některé údaje korelují s údaji o celkovém stavu vzdělanosti obyvatelstva, například středoškolské vzdělání s výučním listem je nejčastějším nejvyšším dosaženým vzděláním českého obyvatelstva a jeho vysoké zastoupení můžeme pozorovat i u vězňených osob. Naopak například pouze základní vzdělání má v České republice již jen nízké procento obyvatel (12 %), ale ve statistikách Vězeňské služby vidíme, že zde je počet osob se základním vzděláním jasně nejvyšší.

Za povšimnutí také stojí statistika zobrazující dosažené vzdělání u doživotně odsouzených osob. Doživotní trest odnětí svobody v České republice je odsouzenému uložen za zvlášť závažný zločin vraždy. Z celkového počtu 48 doživotně odsouzených osob jich v roce 2015 mělo 18 (více jak třetina) dosažené vzdělání na úrovni vyučen bez maturity a 15 (téměř třetina) osob mělo vzdělání základní.¹⁴⁹

Vztah mezi stupněm vzdělání a kriminalitou je také podle výsledků některých výzkumů patrný u recidivujících pachatelů. Recidivou rozumíme opětovné spáchání trestného činu jedním pachatelem. Recidivující pachatelé jsou považováni za rezistentní vůči snaze společnosti je znovu zařadit do nekriminálního života.¹⁵⁰ Nízký stupeň vzdělanosti se ukazuje jako jeden z rizikových faktorů při výskytu recidivy. Pro ilustraci využijeme výzkum Marešové¹⁵¹ publikovaný roku 2011, který byl veden ve Věznici Stráž pod Ralskem a Věznici Všehrady. Zkoumáno bylo 63 recidivujících pachatelů majetkové a trestné činnosti. Téměř 48 % uvedlo, že jejich nejvyšší dosažené vzdělání je vyučen a 44 % uvedlo základní školu. Necelých 5 % uvedlo, že

¹⁴⁹ VĚZEŇSKÁ SLUŽBA ČR Statistická ročenka 2015 [online]., Odbor správní Generálního ředitelství Vězeňské služby České republiky., s. 103.

¹⁵⁰ SCHEINOST, Miroslav. Kriminalita očima kriminologů. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2010., s. 93.

¹⁵¹ MAREŠOVÁ, Alena. Kriminální recidiva a recidivisté: (charakteristika, projevy, možnosti trestní justice). Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2011.

dosáhli středoškolského vzdělání s maturitou. Zbytek (3 %) absolvoval zvláštní školu. Autorka zkoumala také uplatnění recidivistů na trhu práce. Ukázalo se, že na plný úvazek před nástupem do výkonu trestu pracovalo pouze 27 %, 32 % dotázaných uvedlo, že pracovalo jen občas. Zbývající počet recidivujících pachatelů uvedl, že před uvězněním nepracoval.¹⁵² Výzkum potvrdil výchozí hypotézu, a to, že nižší stupeň vzdělání pachatele a jeho neuplatnění na trhu práce zvyšuje riziko recidivy.

Na základě zjištění z výše citovaných výzkumů lze potvrdit obecnou hypotézu, a sice že nižší vzdělání představuje určitou rizikovost ve vztahu ke kriminálnímu jednání. Toto tvrzení však nelze aplikovat na všechny pachatele kriminality. Z citovaných statistik vězeňské služby je patrné, že i osoby s vyšším vzděláním páchají kriminalitu, ačkoliv v evidentně nižší míře. Typickým příkladem kriminality páchané osobami s vyšším vzděláním je již zmíněná kriminalita bílých límečků. Pachatelé této kriminality nezapadají do standardní typologie delikventního jedince, jež pochází z dysfunkčního rodinného prostředí, nízkých socioekonomických poměrů a má nízké vzdělání. „Kriminalita bílých límečků rozhodně nepochází z nouze, ale je dílem osob z nejvyšších kruhů, velmi důmyslných a inteligentních.“¹⁵³ Tento druh kriminality spočívá především v nelegálních obchodních praktikách, jako je úplatkářství, daňové úniky nebo zpronevěry. Nízký počet uvězněných osob s vyšším vzděláním se také pokouší vysvětlit teorie, jež říká, že kriminalita páchaná osobami vysokého postavení je společností více tolerována, tyto osoby jsou zřídka zatýkány a posílány do vězení.¹⁵⁴ Mnoho případů také nemusí být okolím vůbec nahlášeno a tato kriminalita se tak stává kriminalitou latentní.

¹⁵² MAREŠOVÁ, Alena. Kriminální recidiva a recidivisté: (charakteristika, projevy, možnosti trestní justice). Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2011., s. 204.

¹⁵³ JEDLIČKA, Richard. Děti a mládež v obtížných životních situacích: nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí. Praha: Themis, 2004., s. 142.

¹⁵⁴ Tamtéž.

Jak již bylo předesláno, nízký stupeň vzdělání se ukázal být rizikovým faktorem páčání trestné činnosti a rovněž její recidivy. Nejedná se však o izolované riziko, ale rizikových faktorů ovlivňující kriminální jednání je v konkrétních případech více. Všechny faktory a míra jejich vlivu ovšem nejsou statisticky zachytitelné, proto jsou vždy zkoumány samostatně.

5.3 Bezdomovectví

Třetím sociálně deviantním jevem souvisejícím se vzdělaností a pozdějším uplatněním respektive neuplatněním na trhu práce je bezdomovectví. Právě to je nejčastěji považováno za důsledek nízkého vzdělání a s ním spojené nezaměstnanosti. „Bezdomovectví zahrnuje jednání a procesy vedoucí ke ztrátě zázemí, životních jistot, ke společenskému vyloučení. Nejde jen o postrádání materiálního zázemí (místa přebývání), ale též o absenci útočiště, místa bezpečí, opory. Zpravidla dochází současně ke ztrátě blízkých lidí, tím také nezbytné komunikace a ve svém důsledku vede k samotě, izolovanosti, odcizení se okolní společnosti.“¹⁵⁵ Bezdomovectví jakožto sociální vyloučení lze také chápat jako důsledek selhání v oblasti socializace.

Ze společenského hlediska je bezdomovectví považováno v první řadě za deviantní jev v tom smyslu, že život bezdomovců se odchyluje od společensky akceptované normy. V praxi se tak jedná až už o podprůměrné hygienické návyky či zanedbávání lékařské péče. Lidé bez domova mimo to často bývají ztotožňováni se žebráky a nositeli delikventního nebo kriminálního chování.

Stejně jako u kriminality, i bezdomovectví lze rozdělit na dva hlavní typy, rovněž na zjevné a skryté. Skryté bezdomovectví tvoří větší část sociální

¹⁵⁵ KRAUS, Blahoslav a Jolana HRONCOVÁ. Sociální patologie. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007., s. 268-269.

skupiny a spočívá ve využívání neveřejné pomoci (jedinci například přebývají u svých příbuzných a známých nebo v ubytovnách). Zjevním bezdomovcům jsou lidé bez možnosti uchýlit se mimo veřejný prostor a veřejnost je za bezdomovce považuje.¹⁵⁶

Příčiny bezdomovectví lze blíže členit na dvě skupiny činitelů. První skupinu tvoří činitele objektivní, jež jsou dány společenskými poměry, jako je míra nezaměstnanosti a sociální politika státu. Na druhou stranu pod subjektivními činiteli si můžeme představit například ztrátu bydlení nebo zaměstnání a majetku, nízkou úroveň vzdělání, dále změnu v partnerském nebo rodinném vztahu či rozpad rodiny. Pod osobnostní podskupinu subjektivních faktorů zahrnujeme duševní nebo fyzickou chorobu, alkoholismus či jiné až užívatelské nebo nelátkové závislosti. V mnohých případech je příčinou bezdomovectví jediným institucionálním faktorem – propuštění z ústavu, odchod z dětského domova nebo propuštění z vězení.¹⁵⁷

Stejně jako kriminalita i bezdomovectví osob v období adolescence přináší svá specifika. Za příklady nejčastějších příčin jejich odchodu na ulici označují mladí bezdomovci (do 26 let) nadměrné užívání drog nebo alkoholu, neschopnost či neochota systematicky pracovat, porucha chování nebo duševní choroba.¹⁵⁸ Zejména druhý jmenovaný fenomén úzce souvisí s nedostatečným dosažením autonomie v rozhodujícím období. Tito lidé nemají smysl pro zodpovědnost, jsou líní a lehkomyšlní s tendencí parazitovat na rodičích, kterým ale často dojde trpělivost. To se kumuluje s narůstajícími dluhy nebo exekucemi. Primárním důvodem je ale nedostatečné vzdělání nebo kvalifikace, za jehož příčinu je rovněž považována lenost nebo nedostatek motivace a absence smyslu pro plnění povinností. Spolu s nezájmem se učit jde ruku

¹⁵⁶ MAREK, Jakub, Aleš STRNAD a Lucie HOTOVCOVÁ. *Bezdomovectví: v kontextu ambulantních sociálních služeb*. Praha: Portál, 2012., s. 14-15.

¹⁵⁷ KRAUS, Blahoslav a Jolana HRONCOVÁ. *Sociální patologie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007., s. 269.

¹⁵⁸ VÁGNEROVÁ, Marie, Ladislav CSÉMY a Jakub MAREK. *Bezdomovectví jako alternativní existence mladých lidí*. Praha: Karolinum, 2013., s. 59-60.

v ruce i nezájem o svou budoucnost, nezájem cokoliv dělat. V souvislosti vlivu vrstevnických skupin mladí bezdomovci často přiznávají, že měli ve skupině určitou moc či vliv, menší část uvádí, že nebyli skupinou akceptováni, jiní přiznávají, že byli oběťmi šikany ze strany svých spolužáků.¹⁵⁹ Jak již bylo uvedeno, mladí bezdomovci nechtějí řešit svou budoucnost a méně tak navštěvují služby určené pro bezdomovce. Orientují se spíše na vrstevnickou skupinu a za nejvyšší hodnotu považují svobodu. Pro mladé bezdomovce je také specifické to, že jsou častěji na ulici dobrovolně než bezdomovci starší generace. Ačkoliv mají rodiče, kteří by se o ně chtěli a mohli postarat, místo podřizování se rodinným konvencím a pravidlům raději volí život na ulici. Vyšší riziko bezdomovectví nesou dospívající odcházející z dětských domovů. Ačkoliv mají možnost ubytovat se v Domě na půl cesty a pobírat sociální dávky, tito mladiství nejsou připraveni na běžný život a nemají podporující sociální zázemí. Vyšší tendence opustit předčasně dětský domov se ukazuje u lidí, kteří jsou označeni za problémové nebo si nesou trauma z původní rodiny. Větší množství mladých bezdomovců je také závislé na některých z nelegálních drog (pervitin, heroin), méně naopak na alkoholu. Mezi bezdomovci do 26 let se více objevují ti, kteří nedokončili započaté studium na škole.¹⁶⁰

U obou výše popsaných sociálně deviantních jevů jsme ukázali, že spolu navzájem souvisí. Jinak tomu není ani u bezdomovectví, které lze úzce spojit jak se závislostním chováním, tak i s kriminalitou. Oba zmíněné jevy mohou být, jak již bylo nastíněno, příčinou bezdomovectví. V souvislosti se závislostním chováním například jedinec kvůli závislosti přijde buď o finanční prostředky nebo zaměstnání či rodina s ním nechce mít již nic společného a jako důsledek kriminálního jednání pak můžeme chápat výkon trestu odnětí

¹⁵⁹ VÁGNEROVÁ, Marie, Ladislav CSÉMY a Jakub MAREK. *Bezdomovectví jako alternativní existence mladých lidí*. Praha: Karolinum, 2013., s. 52-53.

¹⁶⁰ MAREK, Jakub, Aleš STRNAD a Lucie HOTOVCOVÁ. *Bezdomovectví: v kontextu ambulantních sociálních služeb*. Praha: Portál, 2012., s. 92-96.

svobody, po jehož ukončení se nemá jedinec kam vrátit. Nelze také pochybovat o tom, že kromě příčiny může být jak závislostní chování (v první řadě alkoholismus nebo drogová závislost), tak i kriminalita následkem sociálního vyloučení ve formě bezdomovectví.

Alkohol nebo drogy jsou v mnoha případech bezdomovci užívány proto, že člověk bez domova má často dojem, že mu alespoň dočasně pomohou zvládat stresové situace spojené s životem na ulici, jsou „společníci“ v jeho trápení a dávají mu pocit uklidnění a dojem chvilkového štěstí. Mezi další příčiny závislosti řadíme partnerské vztahy, ztrátu rodiny, prostředí, možnosti nebo experiment. Užívání drogy v mnoha případech závislí jedinci nevnímají jako problém, protože jim subjektivně více dává, než bere.¹⁶¹ Z výzkumů vedených mezi bezdomovci vyplývá, že alkohol je záležitostí spíše starší generace bezdomovců, zatímco jiným drogám (marihuana, heroin) holduje generace spíše mladší.¹⁶²

Co se týká kriminality, specifikum skupiny bezdomovců spočívá v tom, že jsou kriminalitou více ohroženi než běžné obyvatelstvo, a to v tom smyslu, že jsou jejími pachateli, často ale také jejími oběťmi. Míra kriminality páchané bezdomovci je vyšší, než je tomu u běžné populace, není však páchána všemi. Motivem kriminálního chování kromě finančního zisku a uspokojení krátkodobých potřeb je u bezdomovců také následný pobyt ve vězení, který automaticky znamená získání střechy nad hlavou a pravidelného příjmu potravy. Rovněž viktimizace bezdomovců je ve vyšší míře než u běžného obyvatelstva. Oběťmi trestné činnosti jsou nejčastěji osoby přebývající na veřejných místech. Dle Bílého kruhu bezpečí jsou pachateli trestné činnosti na bezdomovcích nejčastěji policisté (užití nepřiměřeného násilí vůči

¹⁶¹ MAREK, Jakub, Aleš STRNAD a Lucie HOTOVCOVÁ. *Bezdomovectví: v kontextu ambulantních sociálních služeb*. Praha: Portál, 2012., s. 28-29.

¹⁶² ŠTĚCHOVÁ, Markéta, Marina LUPTÁKOVÁ a Bedřiška KOPOLDOVÁ, ed. *Bezdomovectví a bezdomovci z pohledu kriminologie: závěrečná zpráva*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2008., s. 48.

bezdomovcům) či organizované skupiny mladých (demonstrace síly na „živém terči“).¹⁶³

Jaký je ale vztah bezdomovectví a vzdělání, respektive trhem práce? Jak je ztráta bydlení závislá na míře vzdělání a (ne)uplatněním na trhu práce? V úvodu této podkapitoly jsme uvedli, že nízké vzdělání a nezaměstnanost jsou považovány za dvě z mnoha příčin bezdomovectví. Kromě ztráty finančního zdroje přináší nezaměstnanost i ztrátu dosavadního statusu jedince a s ním spojenou sociální izolaci nezaměstnaného (ztráta kontaktu s kolegy nebo s přibývajícím problémy i s rodinou). Absence tradičního denního režimu u osob bez domova vede k neschopnosti pravidelně pracovat. Bezdomovci se vykazují buď žádnou, nebo malou kvalifikací a nejsou s to si nalézt práci, která by jejich dosavadní situaci změnila.¹⁶⁴

Pro praktickou ukázkou stavu bezdomovectví v České republice nám opět poslouží data sesbíraná během posledního Sčítání lidu z roku 2011. V první řadě je třeba brát v úvahu, že během sčítání se sčítací komisaři zaměřovali pouze na ty osoby, které využívají služeb sociálních zařízení a jsou ochotni komunikovat. Prezentované číslo tedy nezahrnuje všechny osoby bez domova na území České republiky v roce 2011. Celkový počet bezdomovců činil 11 496 osob, z čehož bylo 2 473 žen (přibližně 20 %). Nyní ale už k dosaženému vzdělání a ekonomické aktivitě bezdomovců. Zde bohužel již komisaři nerozlišovali pohlaví respondentů. Z celkového počtu 11 496 osob se nejvyšší dosažené vzdělání zjišťovalo u 11 099 osob (tolik bylo celkem osob nad 15 let).

¹⁶³ ŠTĚCHOVÁ, Markéta a Marina LUPTÁKOVÁ, KOPOLDOVÁ, Bedřiška, ed. *Bezdomovectví a bezdomovci z pohledu kriminologie: závěrečná zpráva*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2008., s. 51.

¹⁶⁴ MAREK, Jakub, Aleš STRNAD a Lucie HOTOVCOVÁ. *Bezdomovectví: v kontextu ambulantních sociálních služeb*. Praha: Portál, 2012., s. 24.

Tabulka 5¹⁶⁵ Vzdělanost lidí bez domova v roce 2011

Nejvyšší dokončené vzdělání	Počet	V %
Bez vzdělání	120	1 %
Neukončené základní vzdělání	156	1 %
Základní vzdělání	3136	28 %
Úplné střední všeobecné (s maturitou)	500	5 %
Úplné střední odborné (s maturitou)	1120	10 %
Vyšší odborné vzdělání (absolutorium)	53	1 %
Vysokoškolské vzdělání	287	3 %
Střední vč. vyučení (bez maturity)	5239	47 %
Jiné nebo nezjištěno	488	4 %
Celkem	11099	100 %

Stejně jako mezi jedinci s prvky kriminálního a závislostního chování pozorujeme, že i mezi bezdomovci je nejvyšší počet osob se základním vzděláním a se středoškolským vzděláním bez maturity. Třetí nejpočetnější skupinu tvoří skupina osob s úplným středním odborným vzděláním s maturitou. V tomto případě stojí za pozornost i údaje na druhém konci tabulky. Ačkoliv procento vysokoškolsky vzdělaných bezdomovců je dle očekávání velmi nízké (3 %), je překvapivé, že v celkovém součtu je méně osob bez domova bez základního vzdělání než osob s vysokoškolským vzděláním.

Během sčítání bezdomovců v roce 2011 byla blíže zkoumána i jejich ekonomická aktivita. Následující tabulka zohledňuje pouze osoby v produktivním věku a ekonomicky aktivní (do součtu nezahrnujeme důchodce, děti předškolního věku, žáky nebo ženy na mateřské dovolené).

¹⁶⁵ ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD: Výsledky sčítání bezdomovců [online]., aktualizováno dne: 9. 3. 2015 [cit. 2018-03-15]. Dostupný z: https://www.czso.cz/csu/sldb/vysledky_scitani_bezdomovcu.

Tabulka 6¹⁶⁶ Ekonomická aktivita bezdomovců

Ekonomická aktivita	Celkem	V %
zaměstnanci, zaměstnavatelé, samostatně činní	3167	34 %
pracující důchodci	116	1 %
pracující studenti	17	0 %
s vlastním zdrojem obživy	677	7 %
hledající první zaměstnání	340	4 %
nezaměstnaní	4124	45 %
nezjištěno	828	9 %
celkem	9269	100 %

Z celkového počtu 9 269 osob je 43 % vydělávajících. Není však blíže specifikováno, jaké konkrétní činnosti zkoumané osoby vykonávají, tím spíše ta část osob bez domova, která uvedla odpověď „vlastní zdroj obživy“. Nezaměstnané osoby tvoří celkem přibližně 48 % dotázaných, z nichž 4 % stále nenašla své první zaměstnání. Necelých 9 % osob bez domova svou ekonomickou aktivitu odmítlo uvést. Údaje v tabulce potvrzují hypotézu, že většina osob bez domova nemá stálé zaměstnání.

Taktéž u lidí bez domova je patrný fakt, že nejvyšší zastoupení mezi nimi mají osoby vyučené nebo se základním vzděláním. Co se týče uplatnitelnosti na trhu práce, nejvyšší procento bezdomovců nevykazuje žádnou ekonomickou aktivitu. Zajímavým zjištěním ovšem je, že jen o něco málo nižší procento (5 %) osob bez domova je podle svých slov ekonomicky aktivních. Zde by určitě bylo žádoucí, ovšem nebylo to v možnostech sběratelů dat, tuto položku více specifikovat a prozkoumat.

U všech výše uvedených sociálně deviantních jevů jsme si popsali jejich vztah k společenským aspektům, které byly předmětem třetí kapitoly.

¹⁶⁶ ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD: Výsledky sčítání bezdomovců [online]., aktualizováno dne: 9. 3. 2015 [cit. 2018-03-15]. Dostupný z: https://www.czso.cz/csu/sldb/vysledky_scitani_bezdomovcu

Dozvěděli jsme se konkrétní souvislosti s obdobím adolescence i s uplatněním na trhu práce u osob vykazujících závislostní a kriminální chování i u lidí bez domova. Doposud ale nebyla uvedena souvislost s rodinným zázemím. Jak se promítá vliv rodiny v dříve popsaných sociálně patologických jevech, tedy v závislostním chování, kriminalitě a bezdomovectví? Ve všech třech hraje v prvé řadě svou podstatnou roli špatný vzor ze strany rodičů, jsou ale faktory, které jsou pro daný sociálně patologický jev specifické. V případě užívání drog k nejčastějším negativním faktorům patří špatné vztahy v rodině, citová deprivace nebo příliš autoritativní nebo příliš liberální výchova. Pokud rodina takto selhává, dítě uniká pod vliv vrstevnických skupin, kde není vyloučena přítomnost drogy.¹⁶⁷

V souvislosti s páčáním kriminality bývá jako nejčastěji uváděn rizikový faktor rodina neúplná, nebo špatná ekonomická situace rodiny.

Tyto faktory se mimo jiné pokusil zohlednit výzkum konaný v roce 2013 mezi 137 mladistvými evidovanými orgány sociálně právní ochrany dětí (OSPOD), jehož některé výsledky si zde pro ilustraci uvedeme. Výzkum byl proveden metodami analýzy spisové dokumentace a dotazníkovým šetřením.¹⁶⁸ Z výzkumu vyplynulo, že respondenti vyrůstající v úplné rodině se dopouští kriminality v 74 %. Děti z neúplné rodiny žijící pouze s matkou páchají kriminalitu v 75 % případů. Zajímavým zjištěním byl fakt, že děti vyrůstající pouze s otcem (9 dětí) páchají kriminalitu ve 100 % případů. Výzkum se také zaměřil na výskyt kriminality u rodičů. V následujícím textu budeme zohledňovat pouze ty děti a mladistvé, u kterých byl zjištěn výskyt páčání kriminality. Ta byla páčána u 28 % rodičů delikventních dětí, u zbývajících 72 % kriminalita rodiči nebyla nikdy páčána. Se socioekonomickým

¹⁶⁷ KRAUS, Blahoslav a Jolana HRONCOVÁ. Sociální patologie. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007., s. 93-94.

¹⁶⁸ FIRSTOVÁ, Jana. Kriminalita mládeže v sociálních souvislostech. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2014.

postavením souvisí nepochybně zaměstnanost rodičů. Výzkum ukázal, že nezaměstnané rodiče (jen matka nebo jen otec) mělo celkem 15 % mladistvých, 12 % mělo pak nezaměstnané oba rodiče.

Dle výsledků lze konstatovat, že úplnost rodiny pro dítě neznamena automaticky vyhnutí se delikventnímu jednání. Samotná neúplnost rodiny tak nemůže být považována za absolutní rizikový faktor, lze předpokládat, že delikvence je výsledkem souběhu několika faktorů. Jako vysoce rizikovou formou neúplné rodiny se ovšem ukázala být rodina, kde chybí ženský vzor. Výzkum tedy podporuje již dříve naznačené tvrzení, že úplná rodina nemusí vždy znamenat rodinu bezproblémovou a plně funkční, ačkoliv se tak zdánlivě může jevit. Nejčastějším typem kriminality páchaným mladistvými je kriminalita majetková. Tento fakt lze spojit s výsledky výzkumu, který zkoumal socioekonomický status rodiny delikventa. Ve 27 % případů se ukázalo, že kriminalitu páchali respondenti pocházející z rodiny, kde je alespoň jeden z rodičů nezaměstnan, motivem tak často mohlo být zajištění materiálních potřeb jedince.

I v souvislosti s bezdomovectvím se v literatuře uvádí značná spojitost s nevyhovujícím rodinným prostředím. Pokud se bezdomovcem stane mladý člověk, jako nejčastější příčinu své situace uvádí konflikty s rodiči, špatnou komunikaci, nezájem rodičů nebo užívání drog či alkoholu. Část mladých bezdomovců vyrůstala v náhradní rodině nebo v ústavní péči, protože jejich rodiče nebyli schopni nebo ochotni se o ně starat, větší důraz je opět kladen na matku, u které často nabývají pocitu, že nejsou chtěni. Negativní hodnocení otce často souvisí s jeho závislostním chováním nebo pácháním domácího násilí.¹⁶⁹ Svou roli hraje i tlak okolí, který mívá podobu přirovnávání jedince k jeho matce či otci v negativním slova smyslu (například: „Bude z tebe stejná troska jako je z tvé matky/otce.“).

¹⁶⁹ VÁGNEROVÁ, Marie, Ladislav CSÉMY a Jakub MAREK. *Bezdomovectví jako alternativní existence mladých lidí*. Praha: Karolinum, 2013., s. 15-30.

Pro praktickou ukázkou souvislosti příčin bezdomovectví s negativním rodinným prostředím uvádíme již citovaný výzkum vedený Institutem pro kriminologii a sociální prevenci.¹⁷⁰ Ze 157 respondentů jich 62 % vyrůstalo v úplné rodině, 26 % v rodině neúplné. Ústavní výchovou prošlo necelých 6 % dotazovaných osob. Autoři výzkumu se zaměřili i na výskyt sociálně patologických jevů v rodině respondentů – alkoholismus nebo závislost na drogách v rodině přiznalo přes 20 % osob, 62 % jakýkoliv výskyt patologických jevů odmítlo. Zbývající respondenti uvedli postižení jiným sociálně patologickým jevem (prostitute, gamblerství, kombinaci více apod.).

Citované výzkumy námi nastíněné teoretické předpoklady ať už ve vyšší či nižší míře reflektují. Výsledky potvrzují již zmíněný fakt, že samotné negativní rodinné prostředí nemusí být příčinou výskytu sociálně patologických jevů. Tyto jevy se ve vyšší míře ukazují být přítomny v případech, kde bylo rodinné prostředí považováno za vhodné a plně funkční. Jako vysvětlení této skutečnosti lze za prvé uvést, že žádný z výzkumů detailněji nezkoumal rodinné vazby a vztahy, které jsou obtížně zachytitelné, v rodině se tak může vyskytovat jakási „skrytá patologie“. Za druhé se potvrzuje, že výskyt sociálně patologických jevů je často souhrou více faktorů a nelze tak vždy s jistotou určit prvotní příčinu asociálního nebo antisociálního chování jedince. Svou negativní roli mohou hrát například i prožitá traumata nebo charakteristika lokality, ve které rodina žije. Posledním důvodem, proč delikventní chování vykazují i jedinci ze stabilní rodiny, může být pokles vlivu rodiny zejména v období adolescence, kdy nastupuje vliv širšího sociálního okolí – vrstevnických skupin nebo médií, jejichž konkrétní dopady jsme si uvedli již v rámci podkapitol s konkrétním sociálně patologickým jevem.

Namísto je také uvést, že vztah delikventního chování a rodiny nemusí být jednostranný. Naopak delikventně chovající se jedinec může negativně

¹⁷⁰ ŠTĚCHOVÁ, Markéta, Marina LUPTÁKOVÁ, Bedřiška KOPOLDOVÁ, , ed. Bezdomovectví a bezdomovci z pohledu kriminologie: závěrečná zpráva. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2008.

ovlivnit rodinné prostředí tak, až zcela naruší jeho podobu a funkce. Ačkoliv jsme se v této kapitole věnovali zejména rodině orientační, je nutné zdůraznit, že jako riziková se může ukázat být i rodina prokreační. Příkladem typické zvýšené rizikivosti může být rozvod manželů. Právě rozvod může být jednou z příčin psychické zátěže a stresu, jenž může vyústit v asociální až antisociální chování jednoho z partnerů.

Zapomenout nemůžeme ani na popisovanou nezaměstnanost. Je samozřejmé, že nezaměstnanost je považována za příčinu těchto sociálně patologických jevů. Musíme si ovšem uvědomit, že jak závislostní chování, tak i kriminalita může být na druhou stranu i příčinou nezaměstnanosti. Je tomu tak například v případech, kdy přítomnost některého z těchto sociálně patologických jevů zaměstnavatel u svého zaměstnance potrestá okamžitým propuštěním ze zaměstnání. Tyto osoby se tak často ocitají v začarovaném kruhu, ze kterého jen těžko nalézají cestu ven.

V této kapitole jsme se zaměřili na tři sociálně deviantní jevy, u kterých je spojitost se vzdělaností nejvíce zjevná. Uvedené tři sociálně deviantní jevy byly nejen definovány a popsány, ale byly rovněž na konkrétních statistických údajích a výzkumech uvedeny do souvislosti se vzdělaností jakožto jedním z předpokladů úspěšnosti v životě. Osoby, které vykazují prvky závislostního nebo kriminálního chování nebo jsou součástí skupiny osob bez domova, můžeme v krajních případech považovat za příklad vyústění životního selhání a neúspěšnosti. U jednotlivých příkladů asociálního nebo antisociálního jednání byla také detailněji prokázána souvislost s rodinným prostředím a s obdobím adolescence, které jak již bylo několikrát uvedeno, považujeme za klíčové v životě každého jedince. Součástí kapitoly byly také výzkumy, které teoretické předpoklady ať už ve vyšší či nižší míře¹⁷¹ reflektovaly.

¹⁷¹ Na základě výzkumů se potvrdila spíše teoretická východiska ve spojitosti se vzdělaností a uplatnitelností na trhu práce než ta, která se týkala problémového sociálního zázemí jedinců a jeho vlivu na sociální deviance.

6. Možnosti prevence sociálně deviantních jevů z pohledu současné školy

V předešlém textu bylo naším cílem, mimo jiné, uvést do spojitosti význam vzdělanosti s výskytem sociálně patologických jevů. V současné době je vzdělanost považována za jeden z nejdůležitějších předpokladů pro úspěšný život jedince. Naopak za neúspěšného lze považovat toho, kdo není schopen se plně integrovat do společnosti. Neúspěšnost v životě může být prezentována mnoha způsoby, přičemž za krajní formu této neúspěšnosti považujeme sociálně deviantní chování jedince. Po prokázání skutečnosti, že nízká míra vzdělanosti má ohromný vliv na míru výskytu sociálně patologických jevů ve společnosti, nastává logická otázka, zda společnost disponuje nástroji, pomocí kterých by míru těchto negativních jevů mohla snížit. Odpověď na tuto otázku je poměrně jednoduchá – prevence.

Prevence neboli předcházení sociálně patologickým jevům může být podle konečného adresáta rozdělena na tři typy.

Prevence primární je adresována celému obyvatelstvu, ať už v rámci celého státu nebo například města. Vymezena může být také demograficky, například směřována pouze ženám, mládeži či etnickým skupinám. Nástroji primární prevence jsou hospodářská, sociální, kulturní nebo právní politika státu. Cílem primární prevence je prohlubování soudržnosti ve společnosti a minimalizace prostoru pro výskyt sociálně patologických jevů. V praktickém ohledu za primární prevenci lze považovat hospodářský rozvoj země, rozvoj školství a snižování nezaměstnanosti.¹⁷²

Sekundární prevence je už směřována vůči potenciálním pachatelům a obětem sociálně patologických jevů. Adresována je zejména rizikovým skupinám, jako jsou děti vykazující prvky deviantního chování nebo

¹⁷² GŘIVNA, Tomáš, Miroslav SCHEINOST a Ivana ZOUBKOVÁ. Kriminologie. Praha: Wolters Kluwer, 2014., s.160-161.

pocházející z nevhodného sociálního prostředí, alkoholici, drogově závislí, bezdomovci a podobně. Sekundární prevence také bývá zaměřena na mladé dospělé, kteří hledají svou první práci a mívá podobu i terénních sociálních pracovníků. Cílem terciární prevence je předcházení recidivy pachatelů deviantních činů. U této skupiny už došlo k výskytu sociálně patologického jevu, snahou je zabránit, aby se tato skutečnost opakovala.¹⁷³

Nyní se vraťme k první jmenované prevenci, prevenci primární, ve které hraje dominantní roli občanská společnost, její hodnoty, soudržnost, atmosféra a postoje k zákonům. Jak jsme již zmínili v této práci, rizikovou skupinou ve spojitosti s delikventním chováním tvoří děti pocházející z problémových rodin nebo adolescenti. Právě z tohoto důvodu je nevhodnějším věkem k aplikaci preventivních opatření věk odpovídající vývojovému období adolescence – během navštěvování druhého stupně základní školy. Klíčovou roli v primární prevenci by měla sehrávat rodina, pokud ale není schopna tento úkol splnit, přichází na řadu pedagogické působení na dítě, které probíhá během navštěvování školy a školského zařízení. Na školu jakožto sociální instituci je v současné době kladena velká zodpovědnost, a to nejen v oblasti prevence. Společnost očekává, že škola plně zastoupí roli rodiny tam, kde je potřeba a není výjimkou, že v tomto ohledu na školu spoléhají i samotní rodiče. Mezi hlavní požadavky společnosti řadíme, že škola naučí jedince samostatnosti a tvořivosti, na druhou stranu musí učit i smyslu pro spolupráci, toleranci a pocit solidarity s druhými. Škola také má nasměrovat žáky a studenty k sociálně žádoucím cílům. Často ale, jak už bylo uvedeno, bývají tyto společenské cíle v přímém rozporu s cíli konkrétní rodiny. V tomto případě nezáleží jen na škole jako instituci, ale také na osobnosti konkrétního učitele, který na žáky pedagogicky působí. Učitel, který má žáky zaujmout a předat jim jiné hodnoty, než jsou odborné znalosti, musí být

¹⁷³ GŘIVNA, Tomáš, Miroslav SCHEINOST a Ivana ZOUBKOVÁ. Kriminologie. Praha: Wolters Kluwer, 2014., s.161-162.

autentický, empatický a schopen vzbudit u druhých respekt. Od učitele se očekává, že v žácích bude podporovat zdravý životní styl a bude zodpovědný právě i za řešení otázky primární prevence sociálně patologických jevů. Zejména u dětí pocházejících z problémových rodin hraje klíčovou roli sociální učení a sociální reedukace, kterou musí převzít učitel či výchovný pracovník.¹⁷⁴

Není ovšem výjimkou, že rizikovost se týká samotného školního prostředí. Tato rizikovost spočívá v první řadě ve zmíněném nesouladu v hranicích školy a rodiny. Například dítě, které má doma široké nebo dokonce žádné hranice se plně nedokáže srovnat s režimem školy, kde jsou hranice jasně vytyčeny. Příliš liberální rodiče mohou stát na straně dítěte a odmítají, že má dítě výchovný problém a staví se spíše proti učitelům. Naopak pro dítě pocházející z autoritativní rodiny jsou hranice školy velmi široké a neumí si s nimi poradit, což může vyústit agresí vůči spolužákům.¹⁷⁵ Jasně vytyčené hranice, které škola určuje, mohou být žáky chápány jako neustálé příkazy a zákazy, které zkoušejí porušit. Mnohdy zpřísnění podmínek (pod dojmem vyřešení problému) ve škole znamená naopak výraznější porušování stanovených pravidel. Rizikem je i fakt, že jsou děti umístěny do tříd pouze na základě věkového faktoru. Pokud vezmeme v potaz, že v období adolescence je jedinec náchylnější k vnějším negativním vlivům, i pouhý jeden spolužák, který pochází z nevyhovujícího rodinného či sociálního prostředí může znamenat pro ostatní žáky vysoké riziko v tom smyslu, že bude vzorem negativního chování, které budou chtít zkusit aplikovat i ostatní.

Primární prevence v rámci škol je v České republice zaštiťována Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy a cílovou skupinu tvoří děti, mládež a mladí dospělí. Strategie prevence sociálně patologických jevů je

¹⁷⁴ JEDLIČKA, Richard. Výchovné problémy s žáky z pohledu hlubinné psychologie. Praha: Portál, 2011.,s. 12-18.

¹⁷⁵ MARTÍNEK, Zdeněk. Agresivita a kriminalita školní mládeže. 2., aktualizované a rozšířené vydání. Praha: Grada, 2015., s. 85-86.

zanesena v dokumentu Národní strategie primární prevence z roku 2013, která má platnost do konce roku 2018. Tato strategie je vypracována na základě pravidelných jednání s krajskými koordinátory a metodiky prevence, pak také na základě výsledků analýzy potřeb a na základě stanovených dlouhodobých cílů. Je předpokládáno, že Národní strategie primární prevence vychází z Národního programu rozvoje vzdělávání (Bílé knihy). Cílem současně platné Národní strategie primární prevence je výchova ke zdravému životnímu stylu, rozvoj a podpora sociálních kompetencí a zkvalitnění kontroly primární prevence a tím dosáhnout vyšší kvality a efektivity prováděných programů.¹⁷⁶ Tato prevence probíhá v síti škol a školských zařízení a služeb s nimi přímo spojených. Školská prevence je zaměřena především na konkrétní typy rizikového chování, a to: záškoláctví, šikana a extrémní projevy agrese, rizikové sporty a rizikové chování v dopravě, rasismus a xenofobie, negativní působení sekt, sexuální rizikové chování a prevence v adiktologii.¹⁷⁷

Školská primární prevence je rozdělena do tří úrovní, ve kterých je prováděna. Rozlišujeme prevenci všeobecnou, která je zaměřena na všechny děti či mládež bez rozdílu rizikovosti, zohledňováno je pouze věkové složení. Tyto programy na školách zajišťuje ve většině případů školní metodik prevence a jsou prováděny v rámci celých tříd. Naopak selektivní primární prevence je už zaměřena na rizikové skupiny osob, u kterých je zřejmé, že jsou více ohroženy sociálně patologickými jevy než zbytek populace. V praxi je tato prevence prováděna mezi menšími skupinami nebo jednotlivci a má podobu například vrstevnických programů, ve kterých jsou aplikovány posilující techniky, jako jsou sociální dovednosti, komunikace nebo vztahy. Indikovaná prevence jako třetí úroveň primární prevence je zaměřena pouze na jednotlivce, u kterých se vyskytují výrazné rizikové faktory, nebo se již vyskytlo samotné

¹⁷⁶ MIOVSKÝ, Michal, Lenka SKÁCELOVÁ, Jana ZAPLETALOVÁ, et al. Prevence rizikového chování ve školství. Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze, 2015., s. 101-104.

¹⁷⁷ Tamtéž., s. 110-116.

rizikové chování. Hlavním cílem je zde podchytit problém co nejdříve a neprodleně zahájit potřebnou intervenci. Do této prevence je často zapojen například školní psycholog nebo vnější poradenský subjekt.¹⁷⁸

Programy, jež jsou školami praktikovány, jsou zaměřeny na různé oblasti, mezi ty nejrozšířenější patří například programy zaměřené na rozvoj životních dovedností, na intrapersonální rozvoj (např. budování pozitivního sebehodnocení), programy vrstevnické nebo programy pro rodiče. Prevenci školy provádějí také pomocí Minimálního preventivního programu (MPP). Ten je „konkrétním dokumentem školy zaměřeným na výchovu žáků ke zdravému životnímu stylu, na jejich osobnostní a sociální rozvoj a rozvoj jejich sociálně komunikativních dovedností. MPP je založen na podpoře vlastní aktivity žáků, pestrosti forem preventivní práce se žáky, zapojení celého pedagogického sboru školy a spolupráci se zákonnými zástupci žáků školy.“¹⁷⁹ Tento program je vypracován s platností jednoho školního roku, přičemž za něj zodpovídá školní metodik prevence a je kontrolován Českou školní inspekcí a průběžně vyhodnocován.¹⁸⁰

Je více než zřejmé, že škola disponuje ideálními nástroji, pomocí kterých může značně minimalizovat výskyt sociálně patologických jevů u dětí a mládeže. Škola má možnost spolupracovat jak se státními orgány (ministerstva, policie) a odborníky (psycholog, adiktolog), tak i konkrétními osobami a jejich rodinami. Ideálním předpokladem je, že informovaní a vzdělaní jedinci budou předávat svá stanoviska a hodnoty i budoucím generacím, což povede k celkovému poklesu míry sociálně patologických jevů.

Kromě primární prevence, zaměřené už na konkrétní sociálně patologické jevy, je ale ústředním úkolem školy jako sociální instituce

¹⁷⁸ MIOVSKÝ, Michal, Lenka SKÁCELOVÁ, Jana ZAPLETALOVÁ, et al. Prevence rizikového chování ve školství. Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze, 2015., s. 60-62.

¹⁷⁹ Tamtéž., s. 140.

¹⁸⁰ § 12 ods. 1, zákon. č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školní zákon), v platném znění.

zvyšování míry vzdělanosti, která, jak bylo prokázáno, napomáhá k minimalizaci rizikového chování obyvatelstva. Škola má tak možnost z části napravit případné negativní působení rodinného prostředí a z části jej nahradit. I ve škole se děti učí samostatnosti, kooperaci a dalším sociálním dovednostem nutných pro úspěšné zařazení do současné společnosti. Je ale nutné mít na paměti, že škola není všemocná a nemůže napravit veškeré škody spáchané buď v rodinném prostředí, nebo širším sociálním okolí. Jako příklad můžeme uvést odmítání autorit ze strany dítěte a mladistvého způsobené buď už v rodině, nebo vlivem party. Takovéto dítě si jen stěžuje zvnitřní hodnoty a znalosti, které mu jsou předávány ve školním prostředí.

V otázce prevence zde byla věnována pozornost prevenci primární, která se jeví jako nejpodstatnější. Primární prevence je v našem případě zasazena do školního prostředí. V ideálním případě ovšem v rámci primární prevence působí dvě sociální instituce, kromě školy i rodina. Pokud je rodinné prostředí nějakým způsobem narušené, škola disponuje nástroji, pomocí kterých může v jisté míře ovlivnit negativní působení ze strany rodiny. Na druhou stranu jsme ale také upozornili, že i škola může být prostředím, kde sociálně deviantní chování vznikne. Setkáváme se také s případy, kde v rámci primární prevence selžou obě instituce. Za konečný důsledek tohoto selhání považujeme výskyt deviantního chování.

Závěr

V předložené práci jsme se soustředili na sociologické aspekty vzdělanosti a trhu práce. Pozornost byla věnována tomuto vztahu zejména u rizikových skupin, přičemž rizikové skupiny byly pojmenovány na základě negativně orientované primární socializace. Právě problematický průběh socializačního procesu byl určen za možnou příčinu vzniku sociálně deviantního chování. U nositelů tohoto druhu chování byla blíže zkoumána jejich vzdělanost a uplatnitelnost na trhu práce.

Dle předpokladu se ukázalo, že předpokladem pro výskyt sociálních deviací je nízká vzdělanost jedince (která je zakořeněna už v procesu primární socializace) a s ní související ekonomická aktivita. U představitelů vybraných sociálně patologických jevů byla, kromě vzdělanosti, zkoumána i kvalita jejich rodinného zázemí a vliv blízkého sociálního okolí. Cílem bylo prokázat přímou souvislost s negativně orientovaným sociálním prostředím jedince s jeho asociálním či antisociálním chováním. Zde výsledky už nebyly tak jednoznačné. Citované výzkumy ukázaly, že například neúplnost rodiny jakožto negativní předpoklad těchto druhů chování není v praxi vždy prokázán.

Také se ukázalo, že většina nositelů deviantního chování považuje své rodinné zázemí za plnohodnotné a funkční. Z tohoto důvodu jsme dospěli k závěru, že závislostní chování, kriminalita či bezdomovectví jsou výsledkem souběhu několika negativně orientovaných faktorů v životě jedince a nelze tedy pojmenovat pouze jeden faktor, který je jasnou příčinou těchto jevů. Problémové rodinné prostředí a s ním spojená nízká vzdělanost jedince mohou být tedy pojmenovány pouze jako jedny z aspektů, které lze považovat vzhledem k pozdějším delikvencím jako rizikové, nelze ale tvrdit, že každý jedinec pocházející z narušeného rodinného prostředí bude v budoucnu delikventem. Stejně tak se potvrzuje, že kvalitní rodinné zázemí není

předpokladem pro úspěšnost v životě a bezproblémovou integraci do majoritní společnosti.

Zajímavé je zjištění, že všechny námi zkoumané aspekty spolu vzájemně kolidují a nelze vždy s jistotou určit, co bylo příčinou a co důsledkem (například pokud rodinné prostředí je příčinou nízké vzdělanosti, je tedy nízká vzdělanost příčinou sociálně patologických jevů, nebo je nízká vzdělanost až důsledkem deviantního chování jedince?). Ke směřodatnému určení těchto vztahů je nutná práce s jedinci individuálně, neboť každý z nich může být příkladem specifického souběhu jmenovaných aspektů.

Seznam použité literatury

BERTRAND, Yves. *Soudobé teorie vzdělávání*. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-216-5.

BROŽOVÁ, Dagmar. *Společenské souvislosti trhu práce*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003. ISBN 80-86429-16-4.

BUCHTOVÁ, Božena, et al. *Nezaměstnanost*. 2., přeprac. a aktualiz. vyd. Praha: Grada, 2013. ISBN 978-80-247-4282-3.

FONTANA, David. *Psychologie ve školní praxi: příručka pro učitele*. Vyd. 4. Přeložil Karel BALCAR. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0741-2.

FIRSTOVÁ, Jana. *Kriminalita mládeže v sociálních souvislostech*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2014. ISBN 978-80-7380-521-0.

FISCHER, Slavomil a Jiří ŠKODA. *Sociální patologie: analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů*. Praha: Grada, 2009. ISBN 978-80-247-2781-3.

GIDDENS, Anthony, SUTTON, Philip W., ed. *Sociologie*. Praha: Argo, 2013. ISBN 9788025708071.

GŘIVNA, Tomáš, Miroslav SCHEINOST a Ivana ZOUBKOVÁ. *Kriminologie*. 4., aktualiz. vyd. Praha: Wolters Kluwer, 2014. ISBN 978-80-7478-614-3.

HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. *Psychologický slovník*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-303-x.

HELUS, Zdeněk. *Dítě v osobnostním pojetí: obrat k dítěti jako výzva a úkol pro učitele i rodiče*. 2., přeprac. a rozš. vyd. Praha: Portál, 2009. ISBN 978-80-7367-628-5.

HOLCR, Květoň. *Kriminologie*. Praha: Leges, 2009. ISBN 978-80-87212-23-3.

HRČKA, Michal. *Sociální deviace*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. ISBN 80-85850-68-0.

JANDOUREK, Jan. *Úvod do sociologie*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-749-3.

JANDOUREK, Jan. *Sociologie zločinu: proč lidé vraždí a jezdí načerno*. Praha: Portál, 2011. ISBN 978-80-262-0026-0.

JEDLIČKA, Richard. *Děti a mládež v obtížných životních situacích: nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí*. Praha: Themis, 2004. ISBN 80-7312-038-0.

JEDLIČKA, Richard. *Výchovné problémy s žáky z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2011. ISBN 978-80-7367-788-6.

KELLER, Jan. *Úvod do sociologie*. 5. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-39-3.

KRAUS, Blahoslav. *Společnost, rodina a sociální deviace*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014. ISBN 978-80-7435-411-3.

KRAUS, Blahoslav a Jolana HRONCOVÁ. *Sociální patologie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007. ISBN 978-80-7041-896-3.

MACEK, Petr. *Adolescence*. 2. Vyd. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-747-7.

MAREK, Jakub, Aleš STRNAD a Lucie HOTOVCOVÁ. *Bezdomovectví: v kontextu ambulantních sociálních služeb*. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0090-1.

MAREŠ, Petr. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. *Základy sociologie*. ISBN 80-85850-61-3.

MAREŠOVÁ, Alena. *Kriminální recidiva a recidivisté: (charakteristika, projevy, možnosti trestní justice)*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2011. ISBN 978-80-7338-119-6.

MARTÍNEK, Zdeněk. *Agresivita a kriminalita školní mládeže*. 2. vyd., Praha: Grada, 2015. ISBN 978-80-247-5309-6.

MATOUŠEK Oldřich a MATOUŠKOVÁ Andrea. *Mládež a delikvence*. Praha: Portál., 2011. ISBN 978-80-7367-825-8.

MIOVSKÝ, Michal, Lenka SKÁCELOVÁ, Jana ZAPLETALOVÁ, et al. *Prevence rizikového chování ve školství*. 2. Vyd., Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze, 2015. ISBN 978-80-7422-392-1.

MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON, 1999., ISBN 80-85850-75-3.

MOŽNÝ, Ivo. *Česká společnost: nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-624-1.

MUNKOVÁ, Gabriela. *Sociální deviace: přehled sociologických teorií*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2013. ISBN 978-80-7380-398-8.

MÜHLPACHR, Pavel. *Sociopatologie*. Brno: Masarykova univerzita, 2008. ISBN 978-80-210-4550-7.

Národní program rozvoje vzdělávání v České republice: bílá kniha. Praha: Tauris, 2001. ISBN 80-2110-372-8.

NEŠPOR, Karel. *Návykové chování a závislost*. 3., aktualiz. vyd. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-267-6.

OAKLEY, Ann. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-403-6.

ONDREJKOVIČ, Peter., et al. *Sociálna patológia*. 2. vyd., Bratislava: Veda, 2001. ISBN 80-224-068-56.

POSPÍŠILOVÁ, Kateřina. *Sociální vyloučení a úloha Policie ČR: metodická příručka pro realizaci vzdělávacího kurzu*. Praha: Člověk v tísni, 2008. ISBN 978-80-86961-57-6.

PRŮCHA, Jan. *Česká vzdělanost: multidisciplinární pohled na fenomén národní kultury*. Praha: Wolters Kluwer, 2015. ISBN 978-80-7478-675-4.

SCHEINOST, Miroslav. *Kriminalita očima kriminologů*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2010. ISBN 978-80-7338-096-0.

SIMONOVÁ, Natalie. *Vzdělanostní nerovnosti v české společnosti: vývoj od počátku 20. století do současnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011. ISBN 978-80-7419-070-4.

SIROVÁTKA, Tomáš a Ondřej HORA, ed. *Rodina, děti a zaměstnání v české společnosti*. Boskovice: Fakulta sociálních studií (Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti) Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Albert, 2008. ISBN 978-80-7326-140-5.

SIROVÁTKA, Tomáš a Ivana ŠÍMÍKOVÁ. *Politika zaměstnanosti a další opatření na trhu práce v dlouhodobé perspektivě a v průběhu krize*. Praha: VÚPSV, 2013. ISBN 978-80-7416-114-8.

SOBOTKOVÁ, Veronika. *Rizikové a antisociální chování v adolescenci*. Praha: Grada, 2014. ISBN 978-80-247-4042-3.

ŠTĚCHOVÁ, Markéta a Marina LUPTÁKOVÁ, KOPOLDOVÁ, Bedřiška, ed. *Bezdomovectví a bezdomovci z pohledu kriminologie: závěrečná zpráva*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2008. ISBN 978-80-7338-069-4.

URBAN, Lukáš, Josef DUBSKÝ a Jan BAJURA. *Sociální deviace*. 2. vyd., Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2012. ISBN 978-80-7380-397-1.

URBANOVÁ, Martina a Miloš VEČEŘA. *Ženská delikvence: teoreticko-empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*. Brno: Masarykova univerzita, 2004. ISBN 80-2103-608-7.

VÁGNEROVÁ, Marie, Ladislav CSÉMY a Jakub MAREK. *Bezdomovectví jako alternativní existence mladých lidí*. Praha: Karolinum, 2013. ISBN 978-80-246-2209-5.

VÁLKOVÁ, Helena a Josef KUČHTA. *Základy kriminologie a trestní politiky*. 2. vyd. Praha: C. H. Beck, 2012. ISBN 978-80-7400-429-2.

VEČERKA, Kazimír. *Mladiství pachatelé na prahu tisíciletí*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2004. ISBN 80-7338-033-1.

Zákon č. 561/2004 Sb., v platném znění – o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon).

Seznam použitých elektronických zdrojů

Aktuální informace Ústavu zdravotnických informací a statistiky České republiky: Léčba uživatelů drog v ČR v roce 2016 [online]. Praha: ÚZIS ČR, 2017, 17(03) [cit. 2017-11-15]. Dostupné z: <http://www.uzis.cz/rychle-informace/lecba-uzivatele-drog-v-cr-v-roce-2016>.

CSÉMY, L., CHOMINOVÁ, P., SADÍLEK, P. *ESPAD 11 – Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách, Česká republika*. Praha: Úřad vlády ČR, 2011. Dostupné z: https://www.drogy-info.cz/data/obj_files./Evropská_školní_studie_ESPAD_web.pdf

Časové řady míry nezaměstnanosti a podílu nezaměstnaných osob. *Ministerstvo práce a sociálních věcí* [online]. 9. 1. 2018 [cit. 2018-04-11]. Dostupné z: http://portal.mpsv.cz/sz/stat/nz/casove_rady.

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. Tab. Úroveň vzdělání obyvatelstva ČR podle výsledků sčítání lidu v roce 2011. Český statistický úřad [online]. 23. 12. 2014 [cit. 2017-11-06]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/documents/10180/20536250/17023214.pdf>.

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD: Trh práce [online]. c2015, aktualizováno dne: 23. 11. 2016 [cit. 2017-11-06]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/10-trh-prace>.

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD: Výsledky sčítání bezdomovců [online]., aktualizováno dne: 9. 3. 2015 [2018-03-05]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/sldb/vysledky_scitani_bezdomovcu.

DIBLÍKOVÁ, Simona a kol. *Analýza trendů kriminality v České republice v roce 2016* [online]. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2017 [cit. 2018-04-08]. ISBN 978-80-7338-170-7. Dostupné z: <http://www.ok.cz/iksp/docs/445.pdf>.

DOLEŽALOVÁ, Gabriela. *Analýza profesní struktury pracovních sil a struktury absolventů z pohledu sféry vzdělávání - 2014* [online]. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, 68 [cit. 2017-11-04]. Dostupné z: <http://www.nuv.cz/t/analyza-profesni-struktury-pracovnich-sil-a-struktury-1>.

GABAL, Ivan a Petr VÍŠEK. *Východiska strategie boje proti sociálnímu vyloučení: Východiska pro formulaci a implementaci politiky začleňování obyvatel vyloučených lokalit do české společnosti a její sociální a ekonomické struktury* [online]. Praha, 2010 [cit. 2018-04-04]. Dostupné z: https://www.vlada.cz/assets/ppov/zmocnenec-vlady-pro-lidska-prava/aktuality/vychodiska_strategie.pdf.

MINISTERSTVO SPRAVEDLNOSTI. *Ročenky kriminality.*, Statistický portál infoData, <http://cslav.justice.cz/InfoData/statisticke-rocenky.html>; rok 2010, 2016.

SAK, Petr a Karolína SAKOVÁ. *Komputerizace společnosti, vzdělávání a životní styl: výzkumná zpráva* [online]. Praha: MPSV ČR, 2006 [cit. 2017-11-04]. Dostupné z: www.insoma.cz/komputerizace.pdf.

SOVINOVÁ, Hana. *Vývoj prevalence kuřáctví u dospělé populace ČR: Názory a postoje občanů ČR k problematice kouření (1997-2011)* [online]. Státní zdravotní ústav, 2012 [cit. 2018-03-22]. Dostupné z: <http://www.szu.cz/uploads/documents/czpz/zavislosti/koureni/zprava-kuractvi-2011.pdf>.

VĚZEŇSKÁ SLUŽBA ČR. *Statistická ročenka 2015* [online]. Odbor správní Generálního ředitelství Vězeňské služby České republiky, 2016 [cit. 2017-11-18]. Dostupné z: <http://vs-cr.cz/informacni-servis/statistiky/statisticke-rocenky-vezenske-sluzby>